

اور مو کیتابخاناسی

□ □ □

قورولوشو، اقتصاد و کتچمیشه مالک بیر خلق اولموشدور.

۱- آوان [Avan] شاهلیغی سولاله‌سی

ایلاملارین بین‌النهرینه هجوملاری م.ق. ۲۵۵۰ - ۲۶۰۰ - نجی ایللرده سومرلرین "اور" شاهلیغی ایله ایلام شاهلاری آراسیندا دؤیوشلره سبب اولدو. "اور" شاهلی اسیر اولوب، آوان شهرینه آپاریلیر. آوانین بو شاهلی احتمال "کوریشاک - Kurissak" ایدی کی، اوچ شاهدان عبارت ایلمک ایلام شاهلاری سولاله‌سینی تشکیل ائتدی. آوان شهری احتمال شوشون جنوبشرقینده اولان بو گونکو "شوشتر" شهری ایمیش.^۱

ایلامین بو شاهلار سولاله‌سی ۵۰ ایل، یعنی م.ق. ۲۵۵۰ - نجی ایله قدر دوام ائتدی. بو ایل بین‌النهرینین "کیش" شهر - دؤولتی شاهلاریندان، آدی هله‌لیک معلوم اولمامیش بیر شاهلی ایلاملارین "آوان" سولاله‌سینی آرادان آپاردی. مربوط لؤوحه‌ده بو بارده‌ده یازیلیمیشدیر: «آوانی ازدی».

□ □ □

۲- آوانین ایکینجی شاهلار سولاله‌سی

بیرینجی آوان سولاله‌سی آرادان گئده‌ندن سونرا، بیر مدت شلوقلوق و هرج و مرج حکم سورور و آردینجا آوانین ۱۲ شاهدان عبارت ایکینجی شاهلار سولاله‌سی میدانا گلیر. بو سولاله‌نی قوران "پتلی - Deli" ایدی، آنجاق اوندان آلتی نفر سونرا گلنلری معلوم دئییلدیر، لاکین اککد شاهلی "سارقون" [م.ق. ۲۲۷۹ - ۲۳۳۴] تقریباً م.ق. ۲۲۸۸ - نجی ایله ایلاما اوردو چکنده، "پتلی" سولاله‌سینین سگگیزینجی شاهلی "لوه ایشن - Luh Isen" آوان دا شاه اولموشدور. سارقونون وئردیگی معلوماتدان گؤرونور کی، ایلام حکومتی مختلف بؤلوکلر و ایالتلر، شبهه‌سیز اونلارین رهبرلری و باشچیلارینین وحدتی اساسیندا یارانمیش ایدی.

سارقونون کتیبه‌سیندن معلوم اولور کی، او، "واراهشا - Varahša" ایالتینی ده آلمیشدیر. بو ایالت ایلام ایله متحد ایدی و اوزو مختلف حیصه‌لرین اتحادیندان یارانمیش ایدی.

سارقونون ایکینجی کتیبه‌سینده م.ق. ۲۲۷۹ - نجو ایله باش وئرمیش اوردو کتشلیکدن صحبت گئدیر. بو کتیبه‌ده "واراهشا" دان علاوه "شریهوم - serihum" منطقه‌سیندن ده آد آپاریلیر. سارقونون هر ایکی کتیبه‌سیندن آنلاشیلیر کی، مختلف منطقه‌لر بیرله‌شک، ایلام حکومتینی یاراتمیشلار و بو بیرلیک ۸۰۰ ایل سونرا برقرار اولموشدور.

سارقونون کتیبه‌لریندن گؤرونور کی، او، "شوش" و "آوان" شهرلرینی آلمیش و اورالاردان خیلی مقداردا غنیمتلر الده ائتمیشدیر. لؤوحه‌دن معلوم‌دور کی، "لوه ایشن" شاهین آتاسی "هیشپ راتشپ -

*

"Hišepatep" اولموشدور. بو ایکی شاهین حاکمیتلری آراسیندا "کیکو - سیوه تئمتی - Kikku - Sive - Temli" آدلی شخص ده حاکم اولموشدور کی، احتمال "هیشئپ - راتئپ" ین قارداشی اولموشدور. سارقونون لؤوچهسی "لوه ایشئن" نین اوغلو "هیشئپ - راتئپ" دن ده دانیشیر. دئمک، او دوققوزونجو شاه اولور. بئله لیکله آوانین ایکینجی سولاله سینین آدلاری معلوم اولان شاهلاری بونلاردیر:

۱- پئلی ۲- ... ۳- ... ۴- ... ۵- ... ۶- بیرینجی هیشئپ راتئپ ۷- کیکو - سیوه - تئمتی ۸- لوه - ایشئن ۹- ایکینجی هیشئپ - راتئپ. اککد شاهى سارقون اولوب، اوغلو "ریموش - Rimuš" [۲۲۷۰ - ۲۲۷۸ م.ق.] شاه اولدوقدا، ایلام شاهى "هیشئپ - راتئپ" و "واراهشا" شاهى "آبال قاماش - Abal - qamaš" متحد اولاراق، استقلال لارینی دوباره اله گتیردیلر. آنجاق سونرا "ریموش" اونلاری مغلوب ائدی، شهرلری غارت ائتدی و غنیمتلرین بیر قسمتینی آلاله لارین "ائلیل - Enlil" عبادتگاهینا وئردی، او جمله دن ۱۵ کیلوگرام قیزیل، ۱۸۰۰ کیلوگرام مس، آلتی قالدین و کیشی کؤله. بو محاربه ده ۱۷ مین نفر اولدو و ۴۰۰۰ نفر اسیر دوشدو.

محاربه نین اسیرلری داخلینده ایلام شاهى "هیشئپ - راتئپ" ین قارداشی "زینوبا - Zinuba" دا وازایدی کی، "ریموش" اونو ایلامین نایب السلطنه سی - تعیینی شاهى ائتدی. بو زامانلار، احتمال، "هیشئپ - راتئپ" ین بؤیوک اوغلو اولموش "موی - Epiš - mupi" ایلامین نایب السلطنه سی اولور و اوندان سونرا اونون یئرینده، احتمال اونون جاوان قارداشی "ایشپوم - Ešpum" نایب السلطنه اولور. همین بو زامانلار "ریموش" ون قارداشی "مانیش توشو - Maništušu" [م.ق. ۲۲۵۵ - ۲۲۶۵] اککد شاهى اولور. مانیش توشو دان سونرا "نارام سین - Naram ö Sin" [م.ق. ۲۲۱۸ - ۲۲۵۴] اککد شاهى اولور. بو قدرتلی شاه زامانی ایلاملارین قیامی و یا ایلاملا اککد آراسیندا محاربه دن هله لیک معلومات الده یوخدور، لاکین نارام سین له تعیینی آوان شاهى آراسیندا باغلانان قرارداد الده دیر. بو ایکی طرفلی و آلتی سوتونلو لؤوچه ایلامدان الده اولان ان اؤنملی و قدیم لؤوچه دیر کی، سینمیش یئرلری ده واردیر.

باغلانان بو قرارداددا نارام سین احتمال آوان شاهى "هیته - Hita" ایله طرفدیر. بو لؤوچه ده بئله بیر ماراقلی جمله واردیر: «من هیته چالیشا جاغام، تا شیطانى اککد اولکه سیندن اوزا قدا ساخلام». ۱. دئمک ایلاملا اککدین بو مقاوله سی بؤیوک اهمیته مالک ایدی. نظره گلن بو زامانلار ایلاملار و کاسسیلردن شمالدا یاشایان قوتتی - لولوبیلر اککدله قارشى هجوم ائتمه گه باشلامیشدی. بونا گؤره ده بو تالانچی هجوملاردان اماندا قالماق اوچون "نارام سین" بو مقاوله نی ایلام شاهى "هیته" ایله باغلامیش و اونو قوتتیلره قارشى قویموشدور.

یوخاریدا "اککدلیر - سامیلر" بۆلومونده گۆردوک کی، "نارام سین" بو گونکو آذربایجاندا یاشامیش "لوللوی" خلقینین تورپاقلارینا هجوم ائتمیشدیر. دئمک، اککدله ایلامین قراردادی شک‌سیر قوتتی - لوللویلیرین هجومونا قارشى اولموشدور.

بو اؤنملی ایلام لؤوحه‌سی "این - شوشیناک - In šušinak" آلاهی عبادتگاهینین خارابالاریندان تاپیلمیشدیر، دئمک، او، عبادتگاهدا ساخلانیلارمیش.

"آوان" شاهى "هیته" زامانیندا "کوتیک - این - شوشیناک - Kutik - in - šušinak" (این شوشیناک خادیمی) ایلامین ان اؤنملی شخصیتلریندن ایدی و شوشون فرمانداری - حاکمی ایدی. اککد منبعلرینده "پوزور - این - شوشیناک" شکلینده اولان بو ایلام شاهى اککد - ایلام دیلرینده لؤوحه‌لر قازدیرمیشدیر، او میللی غرورا مالک ایدی و میللیتینی سؤیوردی. اککد حکومتی طرفیندن شوشون نایب‌السلطنه‌سی اولان بو شخص "نارام سین" دن سونرا اککد شاهى اولان "شار - کالی - شارری - Šar - kali - šarri" [م.ق. ۲۱۹۳ - ۲۲۱۷] زامانیندا بؤیویرک، شوش فرمانداری و ایلام اۆلکه‌سی نایب‌السلطنه‌سی اولاراق، اطراف یئرله اوردو یوروتدو و نفوذو گئنیشلندی. دئمک، اککد حاکمیتی زاوالا دوغرو گئتمه‌گه باشلاپیر.

کوتیک - این - شوشیناک بین‌النهرین و دییاله چایینین شمالی حیصّه‌لرینه اوردو چکدی. دییاله چایی آخارقاسینین شمالی قسمتی قوتتی - لوللویلیرین یوردو اولموشدور و کوتیک - این شوشیناک اؤز لؤوحه‌سینده قوتتیلرین آدینی چکیر. همین بو دؤیوشلر، همین بو دؤورلر قوتتی رهبرلری "ایمتا"، "اینقه شوش"، "سارلاقاب" و "شولمه" ایله اولور و نهایت "اثلولومئش" م.ق. ۲۱۷۹ - نجی ایلده قطعی غلبه چالیر و قوتتیلر بایبلده م.ق. ۲۱۰۹ - نجو ایله قدر حاکمیت ائدیرلر. [بو باره‌ده سونرا دانیشاجاییق].

کوتیک - این - شوشیناک بو کتیبه‌سینین سونوندا غرورایله یازیبر کی، "سیماش" شاهى اونون حضورونا گلدی و تابع اولماسینی بیلدیردی. سیماش خوزستانین شمالی حیصّه‌سی ایدی کی، بو گونکو خرم‌آبادایمیش. آشاغیدا شیماش سولاله‌سیندن دانیشیلاجاقدیر.

کوتیک - این - شوشیناکین ان قدرتلی زامانی احتمال م.ق. ۲۲۰۷ - نجی ایل اولموشدور کی، "هیته" نین یئرینده "آوان" شاهلیغی تختینه چیخمیشدیر. بو شاه داش قازما لؤوحه‌لرینین بیرینده بئله یازمیشدیر: «این - شوشیناکین اونا نسبت محبتلی نظری وار و دونیانین دؤرد بوجاغینی اونا وئرمیشدیر»^۱.

کوتیک - این - شوشیناک "شوش" شهرینین مقدّس ارکینده بؤیوک و عظمتلی بنالار تیکدیردی و این شوشیناک آلاهینا ساییز هدیه‌لر وئردی.

"آوان" شاهلیغی کوتیک - این - شوشیناکدان سونرا، اککد ایمپراتورلوغو ایله بیرلیکده قوتتیلرین

هجومو نتیجه سینده داغیلیب آرادان گتدی. اکینجی آوان سولاله سی شاهلاریندان آدلاری معلوم اولانلاری بونلاردیر:

... ۱۰ - زینوب. ۱۱ - ائیر - موپی. ۱۲ - ایشپوم. ۱۳ - هیته. ۱۴ - کوتیک (پوزور) - این شوشیناک.

بو ۱۴ شخصدن اکیسی نایب السلطنه اولموشدور. □ □ □

ایلامین "سیماش" شاهلاری

"سیماش" خوزستانین شمالیندا، لرستان داغلاریندا یئرله شیردی. بو یئردن یارانان شاهلار سولاله سی ۱۲ نفردن عبارت اولموشدور. بو رقم ایلام شاهلاری سیاهی سینده دیر و شاید دقیق اولماسین.

بو شاهلار شوشدا یاشادیقلاری اوچون، اونلاردان الده آز مدرک واردیر. قوتیلرین بابیلده ۹۱ ایلیک حاکمیتی ایللرینده ایلاملار بین النهرینین "لاقاش" شهرینه تابع اولموشلار. ۱ قوتیلر م.ق. ۲۱۰۹ - نجو ایله بابیل حاکمیتیندن قوولموشلار. دئمک، سیماش شاهلاری سولاله سی حاکمیتی نین ایلك یوزایلی قوتیلرین بابیلده کی حاکمیتی دؤورو اولموشدور، یعنی سیماشلار - ایلاملار بو دؤورده "لاقاش" طریق ایله بابیله، یعنی قوتی شاهلارینا تابع اولموشلار.

سیماش شاهلاری حاکمیتی نین اکینجی یوز ایلیگینده ایلاملار پارلایرلار. بو زامان سومرلرین "اور" شهرینین اوچونجو سولاله سی ایلاما حاکم ایدی. بو "اور" سولاله سینی م.ق. ۲۱۱۲ - نجی ایله "اور - نامو - Ur - Nammu" یاراتمیش ایدی.

بو زامان خوزستانین جنوب بوزقیری سومرلرین الینده ایدیه، شمال و یوکسک قسمتلی مستقل و آزاد ایدی.

"اور" شهرینین اوچونجو سولاله سینین قدرتلی شاهی "شولقی - Šulqi" [م.ق. ۲۰۴۷ - ۲۰۹۴] ایدی. بو شاه چوخلو فتوحات ائتدی و ایکی قیزی "واراهشا" و "انسان" فرماندارلارینا وئره رک، سیاسی علاقه سینی ایلاملارلا محکم لندیردی. شولقی آزی دوققوز دفعه شوشون شمالی، زاقروس داغلارینین جنوبو، یعنی "لولوبیلرین" اراضیسینه اوردو چکدی.

شولقی م.ق. ۲۰۶۶ - نجی ایله شوشو آلدی و اوللر آسوریلرین حاکمی اولموش "زاریقوم" آدلی شخصی بورایا حاکم ائتدی. بو شخص م.ق. ۲۰۴۳ - نجو ایله بو وظیفه یه منسوب اولدو و م.ق. ۲۰۳۴ - نجو ایله قدر بو وظیفه ده قالدی. دئمک "شولقی" کاهینلرله دیل تاپاراق ایلامدا صلحو برقرار ائتمیش ایدی. شولقی "شوش" دا این - شوشیناک آلاهی اوچون عبادتگاه تیکدیردی و اورایا

چوخلو ہدیہ لر وئردی. قازینتی ایشلری بو ہدیہ لری اوزہ چیخارمیشدیر، چونکی سونراکی شاہلار بو ہدیہ لری عبادتگاھلارین بنالارینین بینوورہ لرینہ قویموشلار و اورادا قالمیشدیر.

شولقی ۴۸ ایل سلطنت ائتدی و سونرا "Amar - sin - سین" شاہ اولدو. [م.ق. ۲۰۳۸ - ۲۰۴۶] اوندان سونرا ایسه "Šu Sin - شو - سین" [م.ق. ۲۰۲۹ - ۲۰۳۷] حکمورانلیق ائتدی. "شوسین" زامانیندا "سیماش" ین بیرینجی شاہی "Girnamme - قیرناممہ" ایش باشینا گلیر. "شو - سین" دن سونرا اوغلو "ایبی - سین - Ibbi - sin" اورون اوچونجو سولالہ سی شاہی اولور. "ایبی - سین" نین شاہلیغینین اوچونجو ایلینده شوش اونون اطاعتیندن بویون قاجیردیر و م.ق. ۲۰۲۰ - نجی ایلده بین النہرینین جنوبونا هجوم ائتمہ گہ حاضیرلاشیر و نتیجہ دہ "شوش"، "آوان" و "آدامدون - Adamdun" شہرلرینی توتور. "ایبی - سین" بویوک اوردوایله ایلاما گلیب او شہرلری گئری آلیر، سیماش شاہی توتولوب، "اور" شہرینہ گؤندہ ریلدی. بو سیماش شاہینین آدی "انپی - لوہان - Enpi - luhhan" ایدی.

بش ایل سونرا "ایبی - سین" یشنہ دہ ایلاما اوردو یوروتدو. بو اوردو کئشلیک اور شہر - دؤولتینین ایلاما سون اوردو یوروتمہ سی ایدی. سیماش شاہی ایلام امیرلریله بیرلہ شیب "اور" هجوم ائتدی و اورانی توتوب ویران ائتدی، ایبی - سین اسیر اولدو و سومئر آللاہی "نانا" نین ہئیکلی ایله ایلاما آپاریلدی و اورادا سورگونده اولدو. "اور" شاہلیغینی آرادان آپاران سیماش شاہی چوخ احتمال "ہوتران - تئمتی - Hutran - temti" اولموشدور. غالب ہوتران - تئمتی شوش شہرینہ گلرک، اوز ہئیکلینی دؤزلدیب "این - شوشیناک" عبادتگاھینا تقدیم ائتدی. بو ایش م.ق. ۲۰۰۵ - نجی ایل حدودوندا ایدی.^۱

سیماشین حاکمیتی اوزون سورمہ دی و اور شاہزادہ لری دوبارہ شوشو توتدولار و "ہوتران - تئمتی" نین اوغلو "ہوپا - سیمتی - Hupa - simti" نایب السلطنہ اولدو. اوندان سونرا "کینداتو - Kindattu" [م.ق. ۱۹۷۰ - ۱۹۹۰] سیماشین باشچیسی اولدو، اوندان سونرا ایسه "بیرینجی اینداتو - Indattu" سیماش شاہی اولاراق تختہ چیخدی. اونون کامل آدی "اینداتو - این - شوشیناک" ایدی، او م.ق. ۱۹۷۰ - نجی ایلده شاہ اولدو. بیرینجی اینداتونون رسمی عنوانی «سیماش و ایلام شاہی» ایدی و دؤورون رسمی اساسیندا اوغلو "تن رو ہوراتیر" ی شوش حاکمی ائتدی.

م.ق. ۱۹۴۵ - نجی ایلده "تن روہوراتیر - Tan - Ruhuratir" آتاسینین یئرینده شاہ اولدو و اونون اوغلو "ایکینجی اینداتو" م.ق. ۱۹۲۵ - نجی ایلده آتاسینین یئرینده شاہ اولدو. بو شاہ شوشدا چوخلو بنالار تیکدیردی و عبادتگاھ اطرافینا حیصار چکدیردی.

سیماش سولالہ سینین سون شاہی "اٹپارتی - Eparti" اولموشدور. ایلامین سیماش شاہلار سولالہ سی احتمال م.ق. ۱۸۶۰ - نجی ایلده آرادان گئتمیشدیر.

* ۱ - باخ: ایلامین تاریخ و مدنیتی، ص ۱۱.

سیماش سولاله سینین اؤنملی شاهلاری بونلاردیر:

- ۱ - قیرناممه. ۲ - ائنی، اوهان. ۳ - هوتران تئمتی. ۴ - هوپاسیمتی. ۵ - کینداتو. ۶ - بیرنجی اینداتو، این، شوشیناک. ۷ - تن (دن) روهوراتیر. ۸ - ایکینجی اینداتو. ۹ - ائپارتی. □ □ □

□ سوککال ماخ شاهلار سولاله سی [۱۵۵۰ - ۱۸۰۰ م.ق.]

ایلام شاهلاریندان بحث ائدرکن گؤسترديک کی، ایلام، یعنی بوگونکو خوزستان، لرستان و فارس ولایتینین غربی تورپاقلاریندا اورتا آسیادان گلمه التصاقی دیللی مختلف ائل، طایفا، سوی و قبیله لرден عبارت اولموشدور کی، هر بیر سینین اؤزونه خاص، ائل - اوبا سیستمیندن قالان قایدا - قانونلار اساسیندا مستقل حکومت قورولوشو وارایدی. بونلار بیر - بیریندن آسیلی اولماز و ابتدایی دئموکراسی اساسیندا اؤز داخلی ایشلرینی اداره ائدردیله. بو آیری - آیری امیرلیکلر و شاهلیقلار، داخلی استقلاللارینی ساخلاماقلا، خصوصیه خارجی هجوملار قارشیسیندا، هابئله اقتصادی جهتدن متحد اولاراق، بیر چوخ حاللاردا متحد حرکت ائدردیله. بو بیرلیک ان قدیم دؤورلردن ایلام ائللی داخلینده اولموشدور. یوسف مجیدزاده بو مسئله ایله ایلگیلی یازمیشدیر: «ان قدیم دؤورلردن ایلام بیرلیگینین باشیندا یوکسک مقاملی بیر حاکم دایاناردی کی، بیر عده تابع اولان شاهزاده یه حکومت ائدردی».^۱

بو ایتّحادیه نین صدرینین آدی مختلف دؤورلرده فرقلندری. م.ق. ایکینجی مین ایلللیگین بیرنجی یاریسیندا اونون آدی سومثر دیلینده "سو ککال ماخ - Sukkal - max" (بؤیوک نماینده) و یا "بؤیوک پیغمبر" ایدی. بو بؤیوگون اولدوغو یئر "شوش" شهری ایدی. بو ایتّحادیه نین صدرینین معاوینی نایب السلطنه اولاردی کی، "سوگال ایلام و سیماش" (ایلام و سیماش نماینده سی) آدلاناردی، اؤزوده شوشدا دئییل، احتمال "سیماش" شهرینده (احتمال بوگونکو خرم آباد) یاشایاردی. عمومی قایدا اوزره اّحادیه صدرینین اوغلودا شوش شهرینین حاکمی اولاردی و اوغول ایله آتا چوخ گؤزل ایشلری اداره ائدردیله. قدیم تورک ائللرینده اولدوغو کیمی، هم حاکم دایره لر، همده گئیش خلق کوتله لری داخلینده عایيله وی ایلگی محکم اولاردی.

دئمک، ایلام حاکمیتی داخلینده وارثلیک آتا - قارداش - اوغول اساسیندا اولاردی. بو عمومی قایدا و حال ایدی و یالنیز اولوم حاللاری بونو پوزاردی.

م.ق. ۱۸۶۰ - نجی ایلده سیماش سولاله سی آرادان گئندن سونرا، نسلی بللی اولمایان "ائپارتی - Eparti" آدلی شخص حاکمیتی اله آلیر و "سوگال ماخ" لار سولاله سینین یارادیر. بو ایش م.ق. ۱۸۵۰ - نجی ایلدن آزا سونرا اولموشدور. بوتون کتیه لرده "ائپارتی" شاه آدلانیر. او م.ق. ۱۸۳۰ - ونجوا ایل

بیرینجی کوتیر - نهونته،
حمورابیدن سونرا بابیله هجوم
ائتدی و "نه" آلاهیین
هئیکلینی شوشا گتیردی.
آسوری شاهى آشور بانپال بو
هئیکلی اوروک شهرینه
قایتاردی.

بیرینجی کوتیر نهونته دن
سونرا قارداشی "لیلا ایرتاش -
[Lila - irtas] " شاه اولدو. بو
شخص قارداشینین اوزون
مدتلی شاهلیغی دؤورو
ولیعهد اولدوغو اوچون
قوجاییدی و م.ق. ۱۶۹۸

[ش - ۵] ایلام، شوش داش قازملاریندان، آلاهاردان بیرى.

- نجی ایلده اولدو و "تتمتی - آقون" شاه اولدو. بو شاه عمی اوغلو سو" تن - دن - اولی - Tan - dan -
u" نی نایب السلطنه و باجیسی اوغلو "کوک - ناشور - [Kuk - Nasur] " و شوش شاهزاده سی ائتدی.
تتمتی - آقون احتمال م.ق. ۱۶۸۵ - نجی ایلده اولدو و تن دن - اولی " شاه اولدو و احتمال قارداشی
اوغلو اولان "تتمتی هلکی - Temti - halki" نی شوش شاهزاده سی ائتدی. بو شخص بیر مدت سونرا
نایب السلطنه اولدو.

م.ق. ۱۶۵۵ - نجی ایلده "تن دن - اولی" اولدو و "تتمتی هلکی" شاه اولدو، لاکین او بش ایل
سونرا م.ق. ۱۶۵۰ - نجی ایلده اولدو و "ایکینجی کوک ناشور" شاه اولدو. بو شاه نایب السلطنه و
شوش شاهزاده سی تعیین ائتمه دی و اوزو هر ایشی اداره ائتدی. نهایت او "بیرینجی شیله هه" نی
نایب السلطنه ائتدی، شوش شاهزاده سی ایسه شاهین باجیسی اوغلو "ایکینجی شیروکدوه" اولدو.
م.ق. ۱۶۳۵ - نجی ایلده "کوک - ناشور" اولدو و بیرینجی "کوتیر شیله هه" شاه اولدو، اونون
قارداشی اوغلو "تتمتی - راپتاش - Temti - raplas" ایسه شوش شاهزاده سی اولدو. کوتیر شیله هه
م.ق. ۱۶۲۵ - نجی ایلده اولدو و "تتمتی راپتاش" ایلام شاهى اولدو. بو تاریخدن م.ق. ۱۴۵۰ - نجی
ایله قدر "سوککال ماخ" سولاله سی شاهلاری نین وضعیتی نسبتاً قارارلیقدیر و یالنیز آدلاری واردير
کی، لیستده وئریلمیشدیر.

□ □ □

سوکال ماخ سولاله سی شاهلاری، شاه اولدوقلاری ایل ایله

[جدول - ۱]

Epartli	م.ق. ۱۸۵۰	۱ انپارتی
Šilhaha	م.ق. ۱۸۳۰	۲ شیلهاه
Šieukduh	م.ق. ۱۸۰۰	۳ بیرینجی شیروکدوه
Šimul - varlas	م.ق. ۱۷۷۲	۴ شیموت - وارتاش
Sive - palat - huppak	م.ق. ۱۷۷۰	۵ سیونپالار - هوپاک
Kuduzulus	م.ق. ۱۷۴۵	۶ کودوزولوش
Kutir - nahunte	م.ق. ۱۷۲۰	۷ کوتیر - نهونته
Lila - ie - tas	م.ق. ۱۷۰۰	۸ لایلا ایرتاش
Temti - agun	م.ق. ۱۶۹۸	۹ تنمتی آقون
Tan - dan - uli	م.ق. ۱۶۸۵	۱۰ تن - دن اولی
Temti - halki	م.ق. ۱۶۵۵	۱۱ تنمتی - هالکی
Kuk - nasur	م.ق. ۱۶۵۰	۱۲ کوک ناشور
Kutir - Šilh h	م.ق. ۱۶۳۵	۱۳ کوتیر - شیلهاه
Temti - raplas	م.ق. ۱۶۲۵	۱۴ تنمتی راپتاش
Kuduzulus	م.ق. ۱۶۰۵	۱۵ کودوزولوش
Tata	م.ق. ۱۶۰۰	۱۶ تاتا
Atta - merr - halki	م.ق. ۱۵۸۰	۱۷ آتتا - مئرر - هالکی
Kuk - isšen	م.ق. ۱۵۷۰	۱۸ پالار ایششن
Kuk - kirvas	م.ق. ۱۵۴۵	۱۹ کوک کیرواش
Kuk - nahunte	م.ق. ۱۵۲۰	۲۰ کوک - نهونته
		۲۱ ایکینجی کوک نهونته

اورتا دؤور ایلام شاهلاری سولاله سی [۱۱۰۰ - ۱۴۵۰ م.ق.]

بو دؤورده ایلام شاهلاری دها چوخ بابیل لیلر - اککد لرله، هابثله آسوریلرله دؤیوشموشلر، بونا گؤره ده اونلارین یالنیز شاهلارینین آدلارینی گؤستر مکله کفایت لنه جه ییک:

[جدول - ۲]

kidinu	م.ق. ۱۴۵۰	۱ کیدینو
tepli - ahar	م.ق. ۱۳۷۵	۲ تنپتی - آهار
hurpatila	م.ق. ۱۳۳۰	۳ هورپاتیل

ike - lqi - halki	م.ق. ۱۲۲۰	۴ ایکڈ - لقی - هالکی
pahir - lšan	م.ق. ۱۳۱۰	۵ پاهیر ایششان
Attar - kitah	م.ق. ۱۳۰۰	۶ آتتار کیتاه
humban - numena	م.ق. ۱۲۷۵	۷ هومبان - نومنا
untas - gal	م.ق. ۱۲۵۰	۸ اونتاش قال
unpatar - gal	م.ق. ۱۲۵۰	۹ اونپاتار قال
kidin - hutran	م.ق. ۱۲۲۵	۱۰ کیدین - هوتران
Šutruk - nahhunte	م.ق. ۱۱۶۵	۱۱ شوتروک - ناهونته
kutir - nahhunte	م.ق. ۱۱۴۰ ده اولموش	۱۲ کوتیرناهونته
Šilhak - in - Šušinak	م.ق. —	۱۳ شیلهاک - این - شوشیناک
Hutelutus - in - Šušinak	-	۱۴ هوتلوتوش این شوشیناک

۱۴ - نجو شاه بابیل شاهی "نبو - کدوری - اوصور" [م.ق. ۱۱۰۳ - ۱۱۲۴] زامانیندا ایدی. هوتلوتوش - این - شوشیناک باجاریقلی شاه ایدی و بابیل شاهی ایله دؤیوشموشدور. دؤیوشده ایلام شاهی مغلوب اولدو و سونرا اولدو. بابیل شاهی بؤیوک غنیمترلرله بابیله قایتدی، حتی "مردوک" آلاهینین هتیکلینی شوشون اوزون اسارتیندن خلاص ائتدی. بو تاریخدن اعتباراً اوچ عصر ایلام حکومتیندن تاریخده هتچ بیر خبر یوخدور، معلوم اولان، مختلف ایلام ائللری نین اتحادی داغیلیمیش و هر بیر ائل اؤز مستقل یئرلی حکومتینه مالک اولموشدور. □ □ □

ایلامین یئننی دؤور شاهلار سولاله سی شاهلاری [۵۰۰ - ۷۴۳ م.ق.]
 م.ق. ۱۱ - ۱۰ - ۹ - نجو یوز ایلیکلرده ایلاملاردان تاریخده آد گؤرونمور. آنجاق م.ق. ۸۱۴ - نجو ایله ایلام اوردوسو بابیل شاهی "ماردوک - بالا سسو - ایقبی" نین اوردولاری سیراسیندا آسوری شاهی بئشینجی شامشی آداد ایله [م.ق. ۸۱۱ - ۸۲۳] دؤیوشور و مغلوب اولورلار و خوزستانین شمالی حیصه سی اولان زاقروس داغلارینین جنوبی قسمتی آسوریلرین الینه دوشور. بوندان یوز ایل سونرا دا ایلامین دورومو قارانیق دیر.
 آنجاق م.ق. سگگیزینجی عصرین اورتالاریندان بابیل و آسوری منبعلری گؤسته ریرلر کی، ایلام امیرلری و ایلام شاهلیقلارینی غصب ائدنلر آراسیندا دیدیشمه لر وار، یعنی داخلی اختلافلار واحد حکومتین یارانماسینا مانع اولموشدور. شبهه سیز بابیل و آسوریلرده بو اختلافلاری یئلیکله میشلر.
 م.ق. ۸ - نجی عصرین اورتالاریندان تا یئددینجی یوز ایلیگین اورتالارینا قدر ایلام منبعلری شوشدا بئش شاهدان، بین النهرین منبعلری ایسه ۱۵ شخصدن آد آپاریرلر کی، ایلام شاهلیغی ادعاسیندا دیرلار. بو ضعیفلیگه باخمایاراق، همین یوز ایل سوره سینده ایلام آسوریلرین ان عینا دجیل

رقیب و دشمنلریندن بیرى ایدی.

بابیل متنلرینه اساساً م.ق. ۷۴۳ - نجو ایلدە "بیرینجی هومبان نیکاش" Humban - nikaş [م.ق. ۷۱۷-۷۴۳] ایلام شاهى اولور و اوزون مدت شاهلیق ائدیر. بابیل مدرکلری گؤسته‌ریر کی، بو شاه م.ق. ۷۲۰ - نجی ایلدە اؤز اوردولارینی بابیل حکومتی ادعاسیندا اولان "ماردوک - بالادان Marduk Baladan" - ین یاردیمینا گؤنده‌ریر. بو اوردو ایکینجی سارقونلا دؤیوشور و "هومبان - نیکاش" غلبه چالیر و آسوریلر اون ایله قدر ایلام و بابیله یاخینلاشما ییرلار. "بیرینجی هومبان نیکاش" اولندن سونرا "شوتروک ناهونته Šutruk-nahhunte" شاه اولور. [م.ق. ۶۹۹-۷۱۶] بو شاه اؤزونو "انشان و شوش شاهى" (ایلام اولکه‌سینی گئنیش لندیرن) ادلاندیریر.

ایکینجی سارقون م.ق. ۷۲۰ - نجی ایلدە مغلوب اولاندان اون ایل سونرا، م.ق. ۷۱۰ - نجو ایلدە ایلاما هجوم ائدیپ، "شوتروک ناهونته" نی مغلوب ائتدی و ایلام شاهى داغلارا قاچدی، لاکین سارقون ایلاما دقت ائتمه‌دی و بابیلی توتوب، بابیل سلطنتی تختینه اوتوردو.

م.ق. ۷۰۸ - نجی ایلدە "اثللی پی" شاهى اولندن سونرا، اونون ایکى اوغلو آراسیندا کی اختلاف و بیرینین آسوریلره پناه آپارماسی اوچون، ایکینجی سارقونون اوردولاری مرکزی مادین بو جنوب قسمتلرینه دخالت ائدیپ یوللاری اؤز اختیارلارینا آلدیلار و اونلارا سیغینان اثللی پی شاهزاده‌سینی اثللی پی شاهى ائتدیله.

بوتون بونلارا باخمایارق، ایلام تامامیله سیرادان چیخمادی. م.ق. ۷۰۳ - نجو ایلدە بابیل شاهى "ماردوک - آپال - ایدینا Marduk - apal - iddina" تازادان بابیل شاهى اولماق ایسته‌دیکده، "شوتروک ناهونته" یه هدیله‌ر گؤنده‌ره‌رک، اوندان یاردیم ایسته‌دی، اودا بابیله اوردو گؤندردی. آسوری شاهى "سناخریب" [م.ق. ۶۸۱-۷۰۴] سرعتله اوردو گؤنده‌ریب ایلام - بابیل اوردولارینی مغلوب ائتدی و بابیلده تازا شاهى اؤز حمایه‌سی آلتیندا تخته چیخارتدی. دئمک ایلام شاهى "شوتروک ناهونته" م.ق. ۷۰۰ - نجو ایلدە شاهلیغینی ایتیردی.

بابیل ایلیکلرینه گؤره "شوتروک ناهونته" نین قاراداشی "هاللوشو - این - شوشیناک" [م.ق. ۶۹۳-۶۹۸] اونو سلطنتدن سالیپ، اؤزو شاه اولدو. بو زامان سناخریب بابیله اوردو گؤندردی. بو اوردولار بابیلین جنوبوندا مشغول اولارکن "هاللوشو - این - شوشیناک" بابیلین شمالینا هجوم ائدیپ، "سیپپار - Sippar" شهرینی آلیر. بو زامان بابیل اهالیسی بابیلده حاکم اولموش سناخریبین اوغلونو توتوب ایلاما گؤندردیلر. "هاللوشو - این - شوشیناک" اؤز متحدلریندن بیرینی بابیلین شاهى ائتدی [م.ق. ۹۴۶]. بیر ایل سونرا، م.ق. ۶۹۳ - نجو ایلدە "سناخریب" گؤزله‌نیلمه‌دن ایلامین شمالینا هجوم ائدیپ، هر یشی ویران ائتدی. "هاللوشو - این - شوشیناک" شاهلیقدان عزل اولوب، اؤلدورولدو و "کودور ناهونته - Kudur - nahhunte" شاه اولدو. تازا شاه، "شوش" ناامن اولدوغو اوچون باش کندی "ماداکتو - Madaktu" و سونرا "هیدالو - Hidalu" شهرینه کؤچورتدو، آنجاق "شوش" ایلامین اساس مدنیت مرکزی اولارقا قالدی. م.ق. ۶۹۲ - نجی ایلدە سناخریب ایلامین

شمالینا هجوم ائتدی و ایلام شاهى یا اؤلدو و یا اؤلدورولدو.

ایلامین سونراکی شاهى "هومبان - نیمئنا - Humban-Nimena" [م.ق. ۶۹۸ - ۶۹۲] دیرکی، اونا داییر هئچ بیر ایلام کتیبه‌سی یوخدور. بو شاه اوردو توپلایارق، بابیلین یاردیمینا گؤندردی و م.ق. ۶۹۱ - نجی ایله "خاللوله Xalluleh" آدلی یئرده (دجله‌نین ساحیلینده) باش وئرمیش محاربه‌ده ایلام سرکرده‌لری ایلام و بابیل اوردولارینی قوماندانلیق ائدیردیلر. دؤیوشده ایلاملار اوستون گلدی. م.ق. ۶۹۸ - نجو ایله آسوریلر بابیلی محاصره ائتدیلر و شهر سقوط ائتدی. سناخریب قورخونج و دهشتلی شکیلده شهردن انتقام آلدی و بابیلی ویران ائتدی، لاکین بو وحشیلیک قیرخ ایل سونرا م.ق. ۶۴۶ - ونجو ایله آشور بانیپالین شوش شهرینه توتدوغو دیوانلا مقایسه ائدیلمز. هومبان نیمئنا بابیلین سقوطوندان سونرا اؤلدو و بیرینجی هومبان هالتاش شاه اولدو [م.ق. ۶۸۱ - ۶۸۸]. بو شاهین بابیل ایله ایلگیسی صمیمی ایدی. بو شاه خسته اولوب اؤلدوکده "ایکینجی هومبان هالتاش Humban - haltas" شاه اولدو. [۶۷۵ - ۶۸۰ م.ق.]. بو شاهین دا بابیل ایله علاقه‌سی یاخشی ایدی. آسوری حکومتی داخلینده اولان اختلاف و دیدیشمه‌لر بو زامان بونلاری راحت بوراخمیشدی. ائله بو زامان آسوری شاهى "سناخریب" اؤلدورولوب "اسرحدون" شاه اولور. م.ق. ۶۷۵ - نجی ایله "ایکینجی هومبان هالتاش" بابیله هجوم ائتدی و آز مدّت سونرا ساراییندا اؤلدو و اونون قارداشی "اورتاکی Urtaki" شاه اولدو [م.ق. ۶۶۴ - ۶۷۴]. بو شاهدان هئچ بیر یازی و کتیبه الده یوخدور. بو شاهین آسوریلرله علاقه‌سی یاخشی ایدی، بئله‌کی، آسوری شاهى آشور بانیپال [م.ق. ۶۲۷ - ۶۸۸] ایلامدا قحطلیک اولدوقدا، اونلارا بوغدا گؤندردی، لاکین آز سونرا بو علاقه‌لر پوزولدو.

اورتاکی م.ق. ۶۶۵ - نجی ایله گؤزله‌نیلمه‌دن بابیله هجوم ائتدی، آشور بانیپال اوردو گؤنده‌ریب، ایلاملیلاری گئری قایتاردی. آز سونرا اورتاکی اؤلدو و "تئپتی - هومبان - این - شوشیناک Tepti - humban - in" اونون یئرینده شاه اولدو. بو شخص یئرلی شاه "شیلهاک - این - شوشیناک" ین اوغلو ایدی. بو شاه بوتون سلطنت ادعاچیلارینی اؤلدوردو و اورتاکی‌نین اوچ اوغلو آسوری حکومتینه پناهنده اولدولار و آشور بانیپال اونلارا پناه وئردی. بو شاه اون ایل ساکت حاکمیت ائتدی و عبادتگاهلار تیکدیردی.

آسوریلر م.ق. ۶۵۳ - نجو ایله ایلاما هجوم ائتدیلر، ایلام شاهى اونلارلا دؤیوشدو و دؤیوشده اؤلدو. آشور بانیپال "نین آسوریلره سیغینان اوغلانلارینی ایلامدا حاکم ائتدی. بو اوغلانلار سونرالار آسوریلره قارشى اولدولار و بیر سیرا چکیشمه‌لردن سونرا آشور بانیپال م.ق. ۶۴۶ - نجی ایله شوشو آلیب، اورانی غارت، ویران و یئرله یکسان ائتدی. آشور بانیپالین وحشیجه‌سینه هجومو نتیجه‌سینده ایلام حکومتینین مرکزیتی پوزولدو، لاکین ایلام اراضیسی آسوری ایمپئراتورلوغونا ضمیمه اولمادی. آسوریلرین بابیله ووردوقلاری بو آغیر ضربه "نبوپله‌سر" ین [م.ق. ۶۰۵ - ۶۲۵] ایش باشینا گلمه‌سی ایله جبران اولدو. بابیل شاهى "نبوپله‌سر" ایلامی حمایت ائتدی، آلاهلارینی قایتاردی. بو زامانلار ایلامین تازا حکومتی شوش شهرى اطرافیندا یاراندى.

يئنى دۇور ايلام شاھلارى [۵۰۰ - ۷۴۳ م.ق.]

[جدول - ۳]

Humban - nikas	م.ق. ۷۴۳ - ۷۱۷	۱ بيرينجى ھومبان نيكاش
Šutruk - nahhunte	م.ق. ۷۱۶ - ۶۹۹	۲ ايکينجى شوتروک - ناهونتە
hallušu - in - Šušinak	م.ق. ۶۹۸ - ۶۹۳	۳ ھاللوשו - اين - شوشيناک
kudur - nahhunte	م.ق. ۶۹۳ - ۶۹۲	۴ کودور ناهونتە
Humban - Nimena	م.ق. ۶۹۲ - ۶۹۸	۵ ھومبان نئمئنا
Humban - holtas	م.ق. ۶۸۸ - ۶۸۱	۶ بيرينجى ھومبان ھالتاش
Humban - holtas	م.ق. ۶۸۰ - ۶۷۵	۷ ايکينجى ھومبان ھالتاش
Urtaki	م.ق. ۶۷۴ - ۶۶۴	۸ اورتاکی
tepti - humban - in - Šušinak	م.ق. ۶۶۴ - ۶۵۲	۹ تئپتی - ھومبان - اين - شوشيناک
tammarritu	م.ق. ۶۵۲ - ۶۴۹	۱۰ تاممارريتو
Indabibi	م.ق. ۶۴۹ - ۶۴۸	۱۱ ايندابی بی
Humban - haltas	م.ق. ۶۴۸ - ۶۴۲	۱۲ اوچونجو ھومبان - ھالتاش

بو دۇورده بابيل ايله ماد حكومتى رهبرى "كياكسار" آسوريلر عليهينه مشغول دورلار - ايلام خلقى و حكومتى فرصتدن استفاده ائدهرك نسبتاً گئيشله نير و محكمه نير. ماد حكومتيندن سونرا هخامنيشلر تدريجله ايلام اراضي سيني توتورلار، كوروش [م.ق. ۵۲۹ - ۵۵۰] اوزونو "اتشان شاهى" يعنى ايلام شاهى دا آدلانديرير.

داريوش [م.ق. ۴۸۶ - ۵۲۲] سلطنتى نين ايلك ايلينده ايلام سلطنتى نى ادعا ائدنلردن ايكي نفرينى ازدي و اوچونجوسونو از مك اوچون يئنه ده شاهليغينين ايلك ايلينده اوردو گؤندردى. بوندان سونرا ايلام، هخامنيشلرين بير ساتراپليغى اولدو و "هوجا - Huja" آدلاندى. هخامنيش شاهلارى ايلامدا سارايلار تيكديرديلر و شوش شهرى پارس شاهلارينين بير ايستيراحت يئرى اولدو. بئله ليكله ايلاملارين دؤولت و حكومتى هخامنيشلر واسطه سيله آرادان آپاريلدى، لकिन ايلام خلقى و اونلارين دىلى ياشادى، ايشلندى و هخامنيش شاهلارى كتيبە لرينده اوچ ديلدن بيرى اولدو. تخت جمشيددن تاپيلان ايكي آرشيودن، ايلام ديلينده نئچه مين لؤوحه تاپيلميشدير كى، داريوش، خشايارشا و بيرينجى اردشير دۇوروندن دير. بو سندلرين اوخونماسى و حتى هارادا اولماسيندان بو گونه قدر خبر يو خدور.^۱

ايلام حكومتينين آرادان گئتمه سيله او خلقين دىلى گئيش خلق کوتله لرى داخلىندن ابدآ آرادان

گئتمه‌دی، قالب یا شادی و ایسلام دؤورو تاریخچیلری طرفیندن "خوزی" دیلی آدلاندى. بو دیل ایندی هم خوزستانین شوش اطرافى و عراقین شوشا یاخین یئرلری، او جمله‌دن "مندلی" شهرینده، همده لرستانین سونقور شهرى و اونون گئیش اطراف کنديستانلاریندا و شاید باشقا یئرلرینده قالیر، خلقلین عادى دیلی و اتسیت واسطه‌سیدیر، اؤزوده چاغداش آذرى تورکجه‌سینین بیر لهجه‌سیدیر. شبهه‌سيز ايلاملاردان قالان لؤوحه‌لرین اوخونماسیندان سونرا، ايلام دیلینین بوتون صرفى و نحوى خصوصیت‌لری گئیش شکیلده اؤیره نیله‌جکدير. بيز سونرا التصاقى دیلر، او جمله‌دن ايلام دیلینین عمومى قیراماتیک خصوصیت‌لریندن، الده اولان ماتریاللار اساسیندا، دانیشاجاییق. بورادا یوخاریدا گؤسترديگیمیز ايلام آدلاری اساسیندا یالنیز بیرجه صرفى خصوصیتله اشاره ائتمکله کفایت‌لەنیریک. ايلام شاهلاری سولاله‌لرینین گؤسترديگیمیز آدلارینین بیر سیراسینین آخیریندا "تاش" و "یا" "آش" شکیلچیسى واردیرکی، یئرینده گؤسترديگیمیز کیمی، او زامانلار زاقروس داغلاری اطرافیندا یا شامیش بوتون التصاقى دیللی: هورری - گیلزان - اورارتو - قوتی - لولوبی - ماننا - ماد و حتّی "هیت" خلقی داخلینده، اونلارین دیلینین صرفینده اولموش و بوگونده همین بو یئرلرین چوخوندا یاشایان خلقلرین دیلینده واردیر، او جمله‌دن آذرى تورکجه‌سینده "داش" شکیلچیسى شکیلینده "بیرگه‌لیک" معناسى داشیان بیر شکیلچیدیر، نئجه‌کی، یولداش، قارداش، سیرداش، صینیفداش، مسلکداش، مهتاش، تیمورتاش و کلمه‌لرینده گؤروروک. بو شکیلچی تاریخ بویو بوتون تورک سیستملى دیلرده ایشلنمیشدیر و بیز یئرینده بونا اشاره ائتمیشیک.

□ □ □

□ مدنیت و هنر

شبهه‌سيز ايلام مدنیتی چاغداش ایرانین ان اسکی و دونیانین بیرینجی مدنیتلریندن اولموش او مدنیتین مرکزینده دایانمیشدیرکی، ان قدیم دؤورلرده بوتون آذربایجان، ایرانین غربی و مرکزی اراضیلرینده یارانمیشدیر. بو مدنیت او دؤورلرده گؤسترديگیمیز ولایت و ایالتلرده مؤوجود اولموش واحد هنر و صنعت آتموسفئرینین مرکزینده دایانان مدنیتلردن اولموشدورسادا، هامان دؤورلرده آذربایجانین غربی منطقه‌لرینده "اره‌ته" (آراتتا) دایانمیش علم، تکنیک، مثالوژی، معمارلیق، هنر و اینجه صنعت دن جدّی شکیلده تأثیرلنمیشدیر. "اره‌ته" مدنیتی باره‌ده یئرینده گئیش دانیشیلاجاقدیر. ايلاملاردان قالان اثرلر گؤسته‌ریرکی، اونلارین هنری اولدوقجا یوکسک سوییه‌ده اولموشدور. آسیانی خلقلر، او جمله‌دن سومرلر، ايلاملار، کاسسیلر، هورریلر و ... یونانیلار و روملاردان چوخ اوللر، بشریتین بیرینجی یوکسک کیفیتلى و معنالى مدنیت، اینجه صنعت و هنرینی یاراتمیشلار. بو هنر سونرالار یونان، روم و منطقه‌میزین بوتون خلقلرینین مدنیتی و هنرینه جدّی تأثیر گؤستریمیشدیر. نمونه اولاراق ايلاملارین ایکی هنر اثرینی نظردن کئچیرتمک اولار. ايلام ملکه‌سى "ناپیر آسور"ون "شوش" قارینتیلاریندان الده ائدیلمیش ناقص هئیکلى، هنر و هئیکل تراشلیق صنعتی جهتدن، اوندان چوخ سونرالار یارانمیش روم و یونان صنعت اثرلریندن، زمان فرقینی نظره آلدیقادا، چوخ یوکسک و

پیشگین دیر. هئیکل ده قادین انداملارینین گؤزلیگی، نسبتی اولدوقجا ماهرانه یونولموشدور بوی و دولغونلوق جهتدن هئیکل ان اوزل تورک قادینلارینی خاطرلادیر. هئیکلین اوزون، چینلی، ناخیشلی، گوللو گئیش اتکلری، کئچمیش عصرلر و حتی بعضاً ایندیکی قادین فیستانلارینی نظرده جانلاندیریر. بو پالتار و اونون ناخیشلاری ایلاملارین یوکسک مدنیّتیندن حکایت ائدیر. بو اثر ایلام هئیکل تراشلیغیندان کیچیک بیر نمونه دیر. بو اثرلرین اؤزلریندن سونرا گلن یونان و روم هئیکل تراشلیق صنعتینه تأثیری گؤز اؤنونده دیر.

شوش قازینتیلاریندان اونلارجا گؤزل اثرلر الده ائدیلمیشدیر، هامیسی آوروپا موزهلرینده ساخلانیلماقدادیرلار. بو اثرلردن بیری ایلام آلاهالاریندان بیرینی نشان وئرن داش قازمادیر. بو داش قازماداکي آلاه هئیکلی جانلیلیق نقطه - نظریندن دقته لایق دیر. داش قازماداکي ایلام یازیلاری و حیاتین مختلف ساحهلریندن وئريلمیش لؤوحه لرده گؤزلدیر. □ □ □

□ ایلام خلقی یاشادی

ایلاملار م.ق. ۵۴۵ - نجی ایلهده حاکمیتی الدن وئردیلر، تاریخ و سیاست صحنه سیندن چیخدیلار، لاکین بیر میللت اولاراق آرادان گئتمه دیلر.

ایلام حکومتینین آرادان گئتمه سیندن هله چوخ اوللر، بابیلین اکینجی سولاله سی دؤورو [م.ق. ۱۷۱۰ - ۲۰۶۸] "هیت" ایمپراتورلوغونون آنادولودا یارانماسی، هابئله اوچونجو بابیل سولاله سی دؤورو [۱۱۸۵ - ۱۷۶۰] کاسسیلرین حاکمیتته گلیب هر طرفدن ایلاملاری احاطه ائده رک سیخیشدیرماسی نتیجه سینده ایلاملارین یئرلری محدودلاشیردی. پارسلار بوگونکو فارس ولایتینده، خوزستان دوزنلیکلرینین شمالیندا (بختیاریلرین بوگونکو یئرلرینده) و لرستان داغلاریندا یئرله شهرک ایلاملاری سیخیشدیردیلار. هابئله آریالار زاقروس داغلارینین (بوگونکو آذربایجانلا ترکیه آراسینداکی داغلار) غربینده و آغری داغی اطرافیندا یئرله شیب اورارتولاری و داغلیق منطقه لرده یاشایان آسیایی خلقلری: ایلاملار، هورریلر، کاسسیلری ... سیخیشدیریب اونلاری شرقه طرف، بوگونکو آذربایجان تورپاقلارینا گئتمه گه مجبور ائتدیلر. بونلاردان علاوه بابیل ده حکومت ائدن سامیلرده جنوبغربدن ایلاملاری، گونو - گوندن آرتان فشارا معروض قویدولار. هر طرفدن آرتان بو فشارلار نتیجه سینده، زامان کئچدیکجه ایلاملارین تورپاقلاری محدودلاشیردی. آریلردن ایلاملارا وارد اولان بو فشارلار بیر سیرا طبیعی نتیجه لره سبب اولدو:

۱ - ایلاملارین زاقروس داغلاریندا یاشایان حیصّه سی، هابئله اورمو گؤلونون غربینده یاشایان آسیائی هورریلرین بیر قسمی، غربدن گلیمیش آریلرین (ارمنیلر و کوردلرین بابالاری) فشاری نتیجه سینده، مجبوری حالدا، شرقه دوغرو، زاقروس داغلارینین شرقینه، آذربایجانین غربینه، اورمو گؤلونون غربی، شمالی و جنوبونا طرف گلیب یئرله شیر و تقریباً ۲۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل اوزاماندان اول، اؤزلریندن و یا سومئرلردن آیریلب بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا یورد سالیب قالمیش و آرتیب

خلقلره چئوریلیمیش و دیللری اونلارا یاخین اولموش "قوتی"، "لوللوی" خلقلریله بیر اراضیده یاشاماغا باشلاپیر و اونلار کیمی و بوتون تورک اصیللی ائللر کیمی، کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلر شکلینده، بیر - بیرله قونشو، لاکین مستقل حالدا حیات سورورلر. بو کیچیک شاهلیقلار گلهجک "ماننا" حکومتینی تشکیل ائدهجک خلقلرین بیر نئچه سینی تشکیل ائدیرلر. آریالار ایران فلاتینا گلدیکلری همین بو زامانلاردا، طبیعی اولارق بو گونکو آذربایجان - همدان - قزوینین جنوبو، غربی و شرقینده یئرلشمیش "قوتی - لوللوی" و اونلار کیمی، آذربایجانین ایلکین آسیایی خلقلریله قونشو اولور و اونلاری فشار آلتینا قویورلار. لاکین، اوللر گوردوگوموز کیمی، قوتی - لوللوی - ماننا خلقلرینین مقاومتی نتیجه سینده آریلر ماد تورپاقلارینی ترک ائدیپ ایرانین باشقا یئرلرینه گئتمک مجبوریتینده قالیرلار.

۲ - یوخاریدا گوردوک کی، زامان - زامان ایلاملار قارشی آرتان فشارلار نتیجه سینده نهایت م.ق. ۶۴۵ - نجی ایله اونلار تاریخ صحنه سیندن چیخاریلدیلار. لاکین ایلاملار مدنی جهتدن او قدر یوکسک سوییه ده ایدیلر کی، سیاسی جهتدن مغلوب اولوب تاریخ صحنه سیندن اوزاقلاشدیلار سادا، مدنی و دیل جهتدن منطقه خلقلری اونلارا محتاج ایدیلر. بونا گوره ده ایلاملار سیاسی جهتدن سامیلر و آریالارین مقابلینده مغلوب اولاندان سونرا، ایتگین و محدود حالدا یاشادیقلاری زامانلاردا، دیللری منطقه دؤولت لری و خلقلرینین استفاده ائتدیگی اونملی دیللردن بیر اولارق قالدی. حتی بو وضعیت داریوش دؤورونه قدر دوام ائتدی. تاریخدن معلوم اولدوغو کیمی، کوروش اوز کتیبه لرینی پارس، ایلام و اککد دیللرینده یازدیرمیش و اونلاردا اوزونو "انشان شاه"، یعنی "انشانلارین (ایلاملارین) دا شاهی آدلاندیرمیشدیر.

دوقتور پرویز ناتل خانلری: "معلوم دئییلدیر کی، ایلام دیلی هانسی تاریخدن تامامیله ترک ائدیلب اونودولوموشدور" ^۱ دیه، ایلام دیلینین اونودولما تاریخینین بللی اولماماسینی بیلدیریر. گوردوگو کیمی، دوقتور خانلری نین منظورو، شبهه سیز ایلام دیلینین رسمیتدن دوشمه سیدیر، یوخسا ایلام دیلی، ایلاملار تاریخ صحنه سیندن چیخاریلماقلا تام آرادان گئتمه میش و آز زاماندا آرادان گئنده ده بيلمزدی. حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا نه ایلام خلقی، نه ده ایلام دیلی آرادان گئتمه میش و هر بیرینین اوزونه خاص و بیر - بیریندن فرقله نن سرگذشتی اولموشدور.

الف) ادبی ایلام دیلی نئچه مین ایل مدتینده منطقه میزین بیر دیلی کیمی تکمیللشمیشدی، بونا گوره ده ایلام خلقی سیاست و حاکمیتدن اوزاقلاشدیریلدیقدان و تاریخ صحنه سیندن کنارلاندیریلدیقدان سونرا اونون دیلی تازا خلقلر و حکومت لر طرفیندن استفاده ائدیلمزدی. لاکین حاکمیتی تازا اله الیمیش خلقلر حاکمیت ده محکم له شیب دیللری تکمیللشدیکجه، بیر طرفدن سیاسی و دؤولتی احتیاجلارینی اوز دیللرینده اوده ییر، او بیر طرفدن ایسه دؤولت حمایه سیندن

محروم اولان ایلام دیلینی باشا دوشمور و نتیجه ده اونو ترک ائدیملر. ایلاملار سیاستدن قیراقلاندیقدان سونرا اونلارین دیلینین فارسلا طرفیندن استفاده اولونماسی واقعیتی "ام. دیاکونوف" دا تأیید ائده رک یازمیشدیر: "سونراکی تدقیقاتلار گؤسته ریر کی، ایلام دیلی پارسدا، فارس دیلیندن قاباق رایج اولموشدور و هخامنیشلر دؤورونده ده پارسدا دؤولتی - اداری دیل ایدی." ^۱

ب) شبهه سیز عصرلردن بری رسمی، ادبی دؤولت دیلی اولموش ایلام دیلی، ساده ایلام خلقینین دانیشیق دیلیندن فرقلمیشدیر. ساده دانیشیق خلق دیلیله ادبی یازی دیلی آراسیندا اولان بو فرق زامان کئچدیکجه بیر طرفدن طبیعی حال کیمی آرتمیش، او بیر طرفدن ایسه ایلاملار حاکمیتی ایتیردیکدن و ایلام دیلی و یازسی اوزگه میللتلر و دؤولتلرین یازی دیلی اولدوقدان سونرا، ایلام خلقیله علاقه سی کسیدیکجه اوچون، داهادا آرتمیشدیر. ایلام خلقی تاریخ صحنه سیندن و سیاست میدانیندن سیلینه رک ایتگین و گمنام شکیلده، باشقا ازیلمیش خلقلر کیمی، یاشاماغا باشلامیشدیر. تاریخ صحنه سیندن سیلینیب ایتگین یاشاماق او دئمک دئییلدیر کی، بو میللت و اونون دیلی آرادان گتمیشدیر. بو گون دونیانین بؤیوک اولکه لرینده نه قدر، آدی هئچ کیمه بللی اولمایان، میللتلر یاشاییر!!

حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا ایلام خلقی آدینی بئله الدن وئرمیشدیر سه ده، یاشامیش و خصوصیه خوزستان طرفلری و ایلاملارین پایتختی اولموش شوش شهری و اونون اطرافیندا، اوز دیلینی ده ساخلامیشدیر. حتی بو دیل ایسلامدان سونرا ایلک عصرلره قدر یاشامیش و ایسلام تاریخ چیلری و جغرافی عالیم لری او دیلی "خوزی" آدلاندرمیشلار. معاصر عالیم لر، قدیم ایسلام عالیم لرینین گؤسترديگی "خوزی" دیلینی هامان ایلام دیلی بیلیر و یازیلاریندا بئله ده قید ائدیملر. نمونه اوچون دوكتور سيد محمد علی سجادی به نی گؤستر مک اولار. ^۲

ایسلام دؤورو عالیمی اصطخرینین "مسالك الممالك" اثرینده بو باره ده اوخویوروق: "خوزستان لیلارین فارسی و عربی دیلیندن باشقا آیری بیر دیللری ده واردیر کی، "خوزی" آدلانیر و او دیل نه عیبری، نه سئریانی (آسوری) و نه فارسیدیر. ^۳ اصطخرینین بو سؤزلری هر شئیدن اول، بو بحثین اولینده دئدیگیمیز سؤزلری تکمیللشدیریر. قاباقلار دئمیشدیک کی، آریالار منطقه میزه گلمه دن اول منطقه ده بیر سامی دیللی خلقلر واریدی، بیرده اونلارین عکسی اولان التصاقی دیللی خلقلر - آسیانی خلقلر (سومترلر، ایلاملار، کاسسیلر، قوتیلر، ...). بؤیوک عالیم اصطخری ایسلامدان نئچه عصر سونرا یازیر کی، خوزستان لیلارین "خوزی" دیلی نه سامی نه ده آریایی ایدی، یعنی کئچمیشده بو یئرلرده یاشامیش ایلاملارین دیلی کیمی التصاقی و شبهه سیز اونلارین دیلینین قالیغی

۱ - ماد تاریخی، ص ۶۲.

۲ - مجله دانستیها، شماره ۱۹۳، اول آبان ۱۳۶۶، ص ۲۲.

۳ - تاریخ زبان فارسی، خاتلری، ص ۱۸۳.

اولموشدور. دیگر طرفدن اصطخرینین بو سؤزلری گؤسته ریر کی، ایلاملار و اونلارین دیل لرینین قالیغی ایسلام دان نئچه عصر سونرا دا وارا می ش. هر چند کی، یوخاری دا اشاره ائتدی گیمیز یئرده خوزیلرین ایسلام دان سونرا قالما سینی آقای دو ق تور پرویز ناتل خانلری شبهه آلتینا آلمیش دیر، لاکین واقعی تده ایلام - خوزی دیلی، نه اینکی ایسلام دان سونرا، اونون ایلك عصر لرینده اؤز حیاتی نا ادامه وئرمیش، حتی بو گون بئله بو دیلین قالیغی و او دیلده دانیشانلار هامان خوزستان دا وایلاملارین پایتختی اولموش "شوش" شهری اطرافیندا یاشاما قدا دیرلار کی، آشا غیدا اونا اشاره ائده جک ییک. ایسلام دؤورونون بیر سیرا عالیم لری اؤز اثر لرینده گؤ ستر می شلر کی، سامی و آری اولمایان "خوزی" دیلی ساسانیلر زامانیندا دا یاشامیش و او دؤورون ساییلان دیل لریندن بیر ی اولموشدور. لاکین بوتون بؤیوک ایسلام عالیم لرینین دئدی کلرینین خلا فینا اولاراق آقای دو ق تور پرویز ناتل خانلری اثرینین یوخاری دا اشاره ائتدی گیمیز صحیفه سینده یاز می ش دیر کی، "خوزینی... ایرانی لهجه سی بیل مک لازیم دیر." شبهه سیز دو ق تور خانلرینین "ایرانی لهجه" دن مقصدی آریایی لهجه و یا هند - آوروپایی لهجه دیر. دو ق تور خانلری بو بؤیوک علمی فیکرینه هئچ بیر سند، دلیل و مدرک گؤ ستر می ر، لاکین بیز بوگونکو خوزستانین میلی ترکیبینده دو ق تور خانلرینین فیکرینین عکسینی و کئچ می ش ایسلام عالیم لرینین فیکر لرینین دو غرولو غونو مشاهده ائدی ریک.

بو مسئله نی ایشیق لاندیرمادان اؤنجه قید ائتمک لازیم دیر کی، بوگون دونیانین ان اؤنملی تاریخ متخصص لرینین دئتمک اولار هامی سی ایلاملارین التصاقی دیلی اولماسیندا شبهه ائتمی رلر و آرتیق بو مسئله تاریخ علمینده مباحثه سیز و حتمی دیر. بیزده یئرینده ایلاملارین دیلی باره ده "آسیانی خلقلرین دیلی" مؤوضوعوندا اطرافلی شکیلده بحث ائتمیش و دیلچی لیک باخیمیندان علمی دلیل لر گؤ سته ررک، تکجه ایلاملارین دیلی دئییل، سومئر، کاسسی، قوتتی،... خلقلرینین ده دیل لرینین التصاقی اولماسینی ایضاح ائتمیش ییک. بورادا یالنیز نمونه اولاراق کئچ می ش سوؤت عالیمی "ا.م. دیا کونوفون" بو باره ده یازدی غینی عینی ایله نقل ائدی ریک: «... ایلام دیلینده کلمه نی تشکیل ائدن حیصه لری دوزلتمه گین خصوصی اوصولو هامان الحاقی و یا "اگلوتیناتیو" اوصولودور. یعنی هر بیرینین خصوصی وظیفه ایفا ائدن آیری - آیری عنصر لری بیر - بیرینه یاپیش دیرما ق دیر. بو اصل آلتای (تورک و مغول)، تونقوس، منچوری، فنلاند، اویغوری، ژاپونی و چوخلو باشقا دیل لره مخصوصدور.^۱ بورادا دیا کونوفون اویغور دیلینی تورک دیل لریندن آیرماسی قریبه دیر، چونکی بو دیل ده تورک سیستمی دیل لرین بیریدیر. بو قونودا آذری تاریخ چی سی "ی. علی یئو" ینده سؤزلرینی بورایا علاوه ائدک. او یازی ر: "اؤز تیپینه گؤره ایلام دیلی هئچ بیر فلئکتیولیک تصریف اساسیندا ده ییشن (عنصرو اولمایان پارلاق - آیدین) افاده اولونان اگلوتیناتیو دیل دیر. آدلارین و فعل لرین کؤکو (اوزه یی) ده ییش می ر. بو علامتینه گؤره ایلام دیلی، قفقاز دیل لرینه دئییل، اورال - آلتای دیل لرینه داها

یاخیندیر.^۱ خوزستانین تاریخیی نظره آلدیقدا گؤروروک کی، اورادا ایسلاما قدرکی دؤورده ایلام خلقیندن سونرا تاریخ معین آریایی خلقین و ائللین خوزستانا گلیب، اورایا حاکم اولاراق یاشاماسیندان هئچ بیر معلومات وئریمیر. حتی اگر ایلاملار، حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا، بعضی ائللرینین اورتا آسیایا قاییتماسینی فرض ائتسکده، آریالارین، فارس ایالتینه حاکم اولدوغو کیمی، خوزستانا حاکم اولماسینی تاریخ گؤستریمیر. بوتون بونلار باخمییاراق، معلوم دئییلدیر نه اوچون بؤیوک دیلچی عالیم دوکتور پرویز ناتل خانلری خوزی دیلینی مدرکسیز ایرانلی لهجه گؤستمیشدیر. قدیم دؤورلردن خوزستاندا عربلرده اولموشلار. ایسلامین غلبه سی و یاییلماسی، بصره نین اونملی مدنی و حربی مرکز اولماسی خوزستاندا اولان عربلرین سایینی آرتیردی. ایگیرمینجی عصرین اوللریندن خوزستاندا نفت یاتاقلارینین کشفی و چیخاریلماسی بوتون ایران میللتلرینین ایش قوه سینین اورایا جلب ائتدی. پهلویلر دؤورو خوزستانی فارسلاشدیرماق فارس حاکملرینین دقت مرکزینده دایاندی. لاکین بوتون بونلارلا برابر، دئمک اولارکی، خوزستانین کنديستان یئرلرینین وضعیتی دگیشمه دی. نفت چیخارمانین قیزغین زامانی اولان محمد رضا شاه سلطنتینین اورتالاریندا، ایلاملارین پایتختی اولموش "شوش" شهرینین یثری ایله عراق سرحدلری آراسیندا بیر سیرا کندلر مؤوجودایدی کی، اهالیسی آذری دیلینه یاخین خصوصی بیر تورک دیلی لهجه لریندن بیرینده دانیشاردیلار. بو کندلر کیچیک بیر ماحال تشکیل ائدردیلر. بو تورک دیلی کندلیرین قوجالاری و قاری آنالاری اؤزلرینی "اشکانی" آدلاندریدیلار. بو تورک دیلی کندلردن عراق تورپاقلاریندا دا واردیر. ایستر ایران، ایسترسه ده عراق تورپاقلاریندا یثرله شن بو تورک کندلرینین هامیسی واحد بیر منطقه ده یثرله شیرلر و حقیقتده بیر خلقین یادگاریدیلار. عراق تورپاقلاریندا کی بو کندلردن "بدره"، "قازانیه"، "خانقین"، "مندلی"، ... کند و قصبه لرینی گؤستریمک اولار. مؤلف "خانقین" و "مندلی" اهالیسیندن اولانلارلا دوست اولموش و اونلارین دیللریله یاخیندان تانیش اولموشدور. اونلارین دیلی آذری تورکوسونه یاخین خصوصی بیر تورک لهجه سیدیر. معلوم دئییلدیر نچه ایلیک ایران - عراق محاربه سی بو کندلری نه حالا سالمیشدیر. بیزیم فیکریمیزجه بونلار هامان "خوزی" لرین قالیقلا ریندن عبارتدیرلرکی، اؤزلرینین اصلی ایلاملار دؤورانیندان قالمیش و سونرالار مادلار، اشکانیلر، ساسانیلر دؤورلری یثنی - یثنی تورک آخینلاریله گوجلنمیش، شوش شهری رونق لندیکده یثنی تورک طایفالارینی اؤزونه جلب ائتمیش، ایسلامدان سونرا کی یثنی - یثنی تورک آخینلاریله آرتیب گوجلنمیش و بئله لیکلده زامانیمیزا گلیب چاتمیشلار. بو قدیمدن قالان تورکلرین دیلی، نفت صنایعیه علاقه دار اولاراق خوزستانا گلن آذری تورکلریله مرأوده نتیجه سینده، بو دیله نسبتاً یاخینلاشمیشدیر. گؤرون دوگو کیمی، ایراندا تکجه آذربایجان دئییلدیر کی، اورادا، ایلك گونلردن التصاقی دیللی خلقلر یاشامیشلار، بلکه باشقا یئرلرینده ده بو وضعیّت اولموشدور.

۴- "هیت" لر

یوخاریدا گوردوک کی، م.ق. اون یئددینجی عصرین اورتالاریندا "هیت" ایمپئراتورلوغو بویوک بابیل حکومتینی ییخیب تورپاقلارینی اله کئچیردی. بعضی تاریخچی و حقوق شوناس عالیملر، او جمله دن علی پاشا صالح "هیت" خلقینی آری نژاد گؤسته ریرلر.^۱ بیر صورتده کی، بویوک تاریخ چیلرین فیکرینجه، آریالار میلاددان ۹۰۰ ایل قاباق شرقدن ایران فلاتینا و منطقه میزه آخماغا باشامیشلار. بونا گؤره حتی پیرنیا "هیت" خلقینی آری نژاد قید ائتمیر. پیرنیا "هیت" خلقی باره ده بئله یازی: «۱۸۴۰ - نجی ایله قدر "هیت" لردن معلومات یوخیدی، لاکین ایندی معلوم اولموشدور کی، اونلار م.ق. ۱۷۰۰ - نجو ایللر حدودوندا کیچیک آسیادا (بوگونکو آنا دولو) قدرتلی دؤولت یاراتمیشلار و بو حکومت مین ایل دوام ائتمیش و نهایت م.ق. یئددینجی عصرده آسوریلرین طرفیندن منقرض اولموشدور».

پیرنیا "هیت" لرین اصلی و هارادان گلمه لری باره ده هئچ نه یازمیر، لاکین قدیم تاریخ متخصصلری قطعی شکیلده گؤسته ریرلر کی، "هیت" خلقی ده، سومئرلر و ایلاملار کیمی، اورتا آسیادان قفقاز و آذربایجان یولوايله گلیب بوگونکو آنادولو تورپاقلارینین ایلك اینسانلاری، حکومت و مدنیت یارادانلاری اولموشلار.

بئله نظره گلیر کی، بوگونکو آنا دولو تورپاقلارینین ایلك اینسانلاری و جمعیتلری نؤقطة نظریندن، هامی سینین وضعیتینی عینی شکیلده اولمامیشدیر. بو یئرلرین شرقی و غربی قسمتلری بو جهتدن فرقلی تاریخلره مالک اولموشلار:

۱ - حقوق تاریخی، علی پاشا، ص ۸۲.

۲ - پیرنیا، ج ۱، ص ۴۸ - ۴۹.

۱- آنادولو تورپاقلارینین شرق قسمتلی: وان گؤللو اطرافلی، اونون شرقی حیصه سی، زاقروس داغلارینین غرب یاماجلاری، آغری داغینین غرب اتکلی و قارا دنیز ساحیللرینه قدرکی یئرلری قدیم تاریخچیلر "وان" و یا "اورارتو" اولکەسی آدلاندیرمیشلار. قدیم آذربایجان تاریخیندن دانیشارکن اورارتولاردان دانیشاجاییق. میلادی ۱۸۴۰ - نجی ایلدن بو یئرلرده علمی قازینتی ایشلری آپاریلیب و چوخلو اثرلر الده ائدیلمیشدیر کی، بویوک حیصه سی ارمنیستاندا یئرلشن "اوج کلیسا"دا (آچمیادزین) ساخلانیلیر. بو تاریخی اثرلر هله کفایت قدر تحقیق اولونوب ایشیقلا ندیریلما میشدیر. وان - اورارتو حکومتینین اوللر میخی - آسوری الیفباسی و سونرالار اؤز لرینه خاص میخی الیفبالاری اولموشدور.

وان - اورارتو خلقی، آریالارین منطقه میزه گلمه سیندن چوخ اوللر بو تورپاقلاردا اولموش، حکومت و پارلاق مدنیّت یاراتمیش، ایللر بویو آسوریلرله دؤیوشموش و ماننا قوتتی - لوللویی تورپاقلارینا هجوملار ائتمیشلر. وان - اورارتو خلقی، بوتون تاریخچیلرین تصدیقینه گؤره، آسیانی خلقلردن و دیللی التصاقی اولموشدور.^۱

تازا تحقیقاتلار گؤسته ریر کی، سومر و یا ایلام آخینلاریندان آریالاراق یورد سالیب اورمو گؤلونون جنوبغربینده زاقروسون غربی و توروسون شرق اتکلرینده یاشامیش، احتمالاً ارتتلر (آراتتا) اوولادی اولموش هورریلر م.ق. ۲۴۰۰ - ونجو ایلده دؤرد سمته کؤچموش و اونلاردان بیر عده سی شمالغرب و بیر عده سی شمالا گئدیپ قالمیشلار. بیرینجیلر غربی آنادولودا "هیت" خلقی و دؤولتینی، ایکینجیلرایسه شرقی آنادولو و "وان" گؤلونون شمالی و اطرافیندا، زاقروس داغلارینین غربینده اورارتو خلقی، دؤولتی و مدنیّتینی یاراتمیشلار. سونرالار "هیت" خلقی آسوریلر، آسوریلرله اورارتولرایسه ماد حکومتی، "کیاکسار" طرفیندن آرادان آپاریلاندان سونرا م.ق. ۵ - ۴ - نجی یوز ایلیکلرده آریالار غربدن "هیت" و "اورارتو" لارین اراضیلرینده ایره لیه میشلر.

۲ - آنادولو تورپاقلارینین غرب قسمتلی، بوگونکو وان - ارزرومدان توتموش آرائیق دنیزی و بوغازلار قدرکی یئرلرین ایلك اینسانلاری و جمعیتلرینه گلدیکده، تاریخچیلرین فیکرینجه، بونلار "هیت" لر اولسوشلار. "هیت" خلقی اورتا آسیادان منطقه میزه اولان اوچونجو ائللر آخینینین محصولودور. بعضی تاریخچیلره گؤره بو آخینین م.ق. اوچونجو مین ایلیگیگین سونلاریندا، یعنی ۲۰۵۰ - نجی ایل حدودلاریندا باش وئرمیشدیر.

قدیم تاریخ متخصصلری گؤسته ریرلر کی، هیت شاهی "مورشیلیش" م.ق. ۱۷۰۰ - نجو ایلده بابل حکومتیله دؤیوشوب، اونو مغلوب ائتمیش و تورپاقلارینی اؤز ایمپئراتورلوغونا قاتمیشدیر. بو حادثه گؤسته ریر کی، "هیت" خلقی م.ق. ۱۷۰۰ - ونجو ایلدن چوخ اوللر آنا دولویا گلیب

دؤولت یاراتمیشلار. هر حالدا اورتا آسیادان گلن بو یئنی ائل آخینی کؤک و دیل جهتدن اؤزلرینه یاخین اولان وان - اورارتو خلکینین غربی حیصه لرله قووشوب آralیق دنیزینه قدرکی تورپاقلاردا ایره لی گئدیپ یئرله شیر، حکومت و ایمپئراتورلوق یارادیلار. هیت ایمپئراتورلوغو م.ق ۱۵ - نجی عصرده "شوپیلولیوماش" آدلی سلطانین حاکمیتی دؤورونده اؤزونون ان قدرتلی و کامل دؤورونه چاتمیشدیر. بو سلطانین رهبرلیگی آلتیندا "هیت" حکومتی سوریه ایله کیچیک آسیا آراسینداکی بوتون اراضینی توتوب "میتانی" ایمپئراتورلوغونو (دجله و فرات چایلارینین شمالی حوزه سینده) اؤزلرینه تابع ائتدیلر. سونراکی هیت سلطانلاری مصرین داخلی اختلافلاریندان استفاده ائده رک سوریه و فلسطینه گیردیلر. م.ق ۱۴ - نجی عصرین سونلاری و ۱۳ - نجو یوز ایللیگین اؤللیرینده "هیت" حکومتی ایله مصرلیر آراسیندا شیدتلی دؤیوشلر باش وئردی و نهایت مصر فرعونو "II رامسس" ایله صلح مقاوله سی امضالاندى. بو قرارداددا گؤره سوریه نین شمال تورپاقلاری هیت دؤولتینه وئریلدى. بو زامان "هیت" دؤولتی ان قدرتلی دؤورونو کئچیردیر، لاکین سونرالار ضعیفله ییر. م.ق ۱۲۰۰ - نجو ایل حدودلاریندا "اژه" دنیزی آدالارینین ساکینلری کیچیک آسیا، سوریه و فلسطینه هجوم ائده رک "هیت" ایمپئراتورلوغونو آرادان آپاردیلار.

"هیت" مدنیتیندن چوخلو اثرلر الدهه ائدیلمیشدیر، لاکین، "هیت یازیلاری" و "هیت خطی" بوگونه قدر تام دقیق اوخونمامیشدیر. م.ق ۱۸۹۰ - نجی ایله قدیم "هیت" تورپاقلاریندا علمی قازینتی ایشلری آپارماق اوچون "رامزی - Ramsay" آدلی عالیمین رهبرلیگی آلتیندا اوکسفورددان بیر هیأت گؤنده ریلدى. بو هیأت چوخلو اثرلر و داش قازما لؤوحه لر الدهه ائتمیشدیر کی، بئرلین موزه سینده ساخلانیلماقدادیر. فرانسالی و آلمانلی تاریخ عالیملى ده "هیت" حکومتی اراضی سینده تحقیقاتلار ائتمیشلر.

"هیت" ایمپئراتورلوغو اراضی سینده آپاریلمیش آرخئولوژی تحقیقاتلارا اساساً اؤلر اونون باش کندى "پئتریوم" شهرى اولموشدورکی، بوگونکو "بوغازکوی" اراضی سینده یئرلشمیشدیر، سونرالاریسه فرات ساحیللرینده یئرلشمیش بیر شهر اولموشدور کی، بوگونکو "قاراقامیش" اراضی سینده ایدی.

"هیت" خلقی و مدنیتی باره ده آپاریلمیش تحقیقاتلار هله کامل دئییلدیر. "بوغازکوی" ده آپاریلمیش علمی قازینتی ایشلری نتیجه سینده "هیت" شاهلارینین بؤیوک آرشیوی یئر آلتیندان چیخاریلمیش و معلوم اولموشدور کی، "هیت" خلقی اؤل هیروقلیفدن و سونرالار میخی خطدن استفاده ائتمیشدیر. چئک عالیمی "هروزنی - Hrozný" هیت حرفلرینی معین ائتمیشدیر. "هیت" ایمپئراتورلوغو اراضی سینده کی قازینتیلاردان هئیکل لر، برجسته و قاباریق تاریخی ناخیشلار و سایره قیمتلی تاریخی اثرلر الدهه ائدیلمیشدیر کی، "هیت" مدنیتینین عظمتیندن حکایت ائدیر.

"هیت" اهالی سینین اساس ایشی حیواندارلیق، اکین چیلیک، باغدارلیق و مؤو بئجرمک ایدی. "هیت" خلقی داخلینده شاهلار، مقام جهتدن "گونش آلاهیله" برابریدیلر. "هیت" ایمپئراتورلوغوندا درباریلر

کاهینلر، دؤیوشچولر، بورج و ثرنلر و تاجرلرین ده رولو بؤیوک ایدی. "هیت" ایمپئراتورلوغو مصر و سایر منطقه اولکهلرله گئیش تجارت علاقه سینه مالک ایدی. □ □ □

هیت توپلومونون اجتماعی قورولوشو

هیت توپلومونون اساس حیصه سینى اشتراکى جمعیتلرین عضولرى تشکیل ائیدردی. اشتراکى جمعیتلرین تورپاقلاری واحد و بؤلونمزایدی، آنجاق بعضى حیصه لر بؤیوک باشلارین عایيله لرینین الینده اولاردی. بو سون حیصه لرین عایيله باشچیلاری جمعیتده عمومى مسئول و دؤولت قارشیسینداکى عهده چیلیکلره جواب وئرن و مسئول اولاردیلار. بو باشچیلار عینى زاماندا قاضى و حکم ائدن ایدیلر، اونلار عایيله عضولرى آراسیندا باش وئرن اختلافلار، قانون سوزلوقلار و عضولرین تۇرتدیكلرى جنایتلر باره ده قضاوت ائدیپ حکم وئردیلر. بو خصوصیتلر ائل، اوبا، قبیله و طایفا قورولوشو قایدا - قانونلاری، بیلدیگیمیز کیمی تورک ائللرینین قدیم عادت - عنعنه لری اساسیندا یارانمیش و حقیقتده اونلارین داوامی ایدی. سونرا گؤره جه گیمیز کیمی، ماننا - مادلار داخلینده ده وضعیت بئله اولموشدور.

بو اشتراکى جمعیتلرده اولموش بؤیوک عایيله لر داخلینده تورپاق بیریندن باشقاسینا کؤچوروله بیلردی، لاکین اونون آلینیب - ساتیلماسی، دینی قایدالارا گؤره، گناه ایدی و بو ایشی گؤرن کفاره وئریب، آلاهلار یولوندا قوربان وئرمه لی ایدی. تورپاق ساتیلاندا قیمتی چوخ اوجوز اولاردی، مثلاً ۳۵/۰ هکتار یئرین قیمتی بیر اؤکوزون قیمتینین اوندایری قدر اولاردی. ساده تورپاقلارین عکسینه اولاراق اوزوملوکلر قدیمدن آلینیب، ساتیلار و قیمتی ده یوخاری اولاردی و قیرخ دفعه عادى تورپاقدان یوکسک ایدی.

اشتراکى جمعیتلرین تورپاق صاحابى اولموش عضولرى، جمعیت اوچون معین مقداردا مفت ایشله مه گه (بیگاری) مجبورایدیلرکی، اونا "لوززی - Luzzi" دئیردیلر. بو مجانى ایش قالا قاییرماق، عبادتگاه تیکمک، یوللاری تعمیر ائتمک، اوزوم درمک و سایرهدن عبارت اولاردی. بو مجانى ایش او جمعیتلرده ابتدایى دئموکراسیین تام و کامل شکیلده حکم سورمه سینى گؤسته رن بیر عامیلدیر. آزاد اشتراکى جمعیتلرین بو کیمی تورپاق صاحابى اولان عضولرى عسگرلیک خدمتینی یئرینه یئتیرمه گه مجبورایدیلر، عسگرلیکدن امتناع ائده نین تورپاغى مصادره اولار و یئرین تازا ییه سی قاباقکی صاحابین گؤرمه دیگی ایشلری یئرینه یئتیرمه لی ایدی. بو اشتراکى جمعیتلرده پئشه و صنعت صاحابلاری دا معین مقدار جمعیته مفت ایشله مه لی ایدیلر و بوتون بو مجانى ایشلرین نتیجه و محصولو اشتراکى جمعیتین عمومى ثروتی اولار و تاماميله اجتماعین مالى اولاردی. یعنی جمعیتده جدی، محکم و دهرین بیر ابتدایى دئموکراسی حاکم ایدی، اونو پوزماق اولمازدی. بو وضعیتى مختلف التصاقی دیللی ائللر، خلقلر و میللتلرین، او جمله دن قوتتى - لوللوبى، ماننا - ماد، کاسسى، ایلام و سایر بوگونکو ایرانین غرب تورپاقلاریندا یاشامیش خلقلرده اوخوموش و یا اوخویاجاییق.

بونا باخمایاراق "هیت" توپلوموندا بؤیوکلر، دؤیوشچولر، روحانیلر، شاهین خصوصی امری اساسیندا بعضی شخصلر بو مفتہ ایشدن آزاد اولاردیلار.

هیت توپلومونون باشیندا و رهبرلیگینده اعیان - اشرافلار، شاه عاییلہ سی، روحانیلر - کاهینلر، اوردو قوماندانلاری دایاناردی. بو عاییلہ لر هم تورپاق صاحابی اولار، هم محاربہ غنیمتلیریندن پای آپارار، همده ژایلین و فیلیپوفون فیکرینجه "قول - کؤله صاحابی اولاردیلار. حتّی بو یازیچیلار یازیرلارکی: "هیت ایمپراتورلوغو قولدار بیر دؤولت ایدی، شاه، عبادتگاهلار و حتّی عادی شخصلر چوخلو مقداردا قولا مالک ایدیلر، بؤیوک اربابلارین بعضی مولکلیرینده یوزدن چوخ قول وارایدی. قوللارین چوخو پئشه صاحابی و چوبان ایدیلر."

فیکریمیزجه ژایلین و آفیلیپوفون "هیت ایمپراتورلوغو قولدار بیر دؤولت ایدی" فیکری یالنیشدیر، اوناگؤره کی، یوخاریدا قید ائتدیگیمیز کیمی، هیت توپلومونون اساس حیصّه سینین اشتراکی جمعیتلرین آزاد عضولری تشکیل ائتمیش، اونلارین داخلینده اولدوقجا محکم ابتدایی دئموکراتیک اوصول حاکم اولموش و اونون قایدا قانونلاری و احکامی دقیق شکیلده اجرا اولونموشدور. دئمک بو توپلومو "قولدار توپلوم" آدلاندیرماق اولماز و بئله بیر حکم وئرمک یالنیشدیر. اهالیسینین اساس حیصّه سی آزاد، برابر حقوقا مالک اولان و ابتدایی دئموکراتیک اوصول اساسیندا یاشایان بیر توپلوم قولدارلیق اولایلمز. او جمعیت و توپلوم قولدار جمعیتی آدلانارکی، قدیم رومدا اولدوغو کیمی، توپلومون اقتصادی محوری، اساس اعتباریلہ، قول و کؤله لرین امه گی، ایشی و استثماریلہ تأمین اولسون، اورادا آزاد و اؤز امه گی ایله یاشایانلار یا اولماسین و یا چوخ آز اولسون و حاکم دایره لرین اساس ثروتی کؤله لرین ایشیندن تأمین اولسون و قوللار هئچ جور حقوق و آزادلیغا مالک اولماسینلار و یالنیز امتعه کیمی آلینیب، ساتیلسینلار، ملک، ثروت، عاییلہ و سایره بو کیمی شئیلر صاحابی اولماسینلار. هیت توپلوموندا بو حاللارین هئچ بیرى اولمامیشدیر.

هیت دؤولتی قدرتلی اولموش، بیر سیرا یئرلری اوردو گوجوایله آلمیش و نتیجه ده، طبیعی اولاراق چوخلو حربی اسیرلری اولموش و باشچیلار، شاه، دربار آدمالاری، اعیان - اشرافلار، اوردو باشچیلاری، روحانیلر و عبادتگاهلار بو اسیرلرین امه گیندن اؤز مولکلی و تورپاقلاریندا فایدالانمیش و حتّی اونلاری آغیر ایشلر گؤرمه گه مجبور ائتمیشلر، حتّی شاید بؤیوک باشلار بو اسیرلری بیرى - بیرینه باغیشلامیش و یا ساتمیشلار. بوتون بونلار اولموش اولسادا، توپلومون قولدار توپلوم اولماسی دئمک دئییلدیر، بو، ایشه محکوم اسیرلر خلاف ایش گؤروب جنایت ائتدیگده، اؤلومه و یا عضولرینین کسيلمه سینه محکوم اولسایدیلاردا، آدم کیمی یاشایاردیلار. "قوللار مال - ثروت صاحابی اولایلر و جریمه اولدوقدا، همین ماللاریندان او جریمه نی وئره ردیلر. بونلار آزاد افرادایله ائولنه بیلر و بعضی حاللاردا محکمه ده حاضر اولایلر، بیر قول ایله بیر آزاد

قادین آیریلماق ایسته دیکده آرواد و اری اؤز اوشاقلاری و ماللارینی اؤز آرالاریندا بۆلردیلر.^۱ آیا یالنیز ایشله مه گه مجبور اولان بئله اینسانلار کۆله و آزیلدا اولان بو شخصلرین یاشادیقلاری جمعیت قورلارلیق توپلومو دئمک دوغرو دورمو؟

دئمک ژ.ایلین و آ.فیلیپوف سول فیکیرلر و چوخ احتمال ایستالینیزمین تأثیری آلتیندا قالاراق، غیر - واقعی و غیر - علمی شکیلده، هیت دؤولتینی قولدار بیر دؤولت آدلاندیرمیشلار. هیت توپلوموندا حاکم دایره لر، اعیان - اشرافلار، آزاد اینسانلار و ایشله مه گه مجبور عده دن علاوه، باشقا بیر استثمار اولونان صنیف و اجتماعی لای دا وارایدی کی، اونلار "هیپار - Hippar" لار دئیردیلر. چوخ احتمال بو آد هیت حکومتی طرفیندن فتح اولونموش ایالت، ولایت و اۆلکه لرین او اهاالیسینه وئریلمیش ایدی کی، اونلاری هیت شاهی و حاکم دایره لرین خیرینه ایشله مک اوچون هیت حکومتی اراضیسینه گتیره ردیلر. "هیپارلار" ایجباری حالدا عسگرلیک ائدردیلر. گۆروندوگو کیمی، هیپارلار اشتراکی آزاد جمعیتلره یاخین و اونلار اوخشارایدیلر.

آغیر ایللر و قحطلیک گونلرینده آزاد اولان هیت اینسانلارینین اۆزلری ده، یتمک و حیات تأمیناتی مقابلینده باشقاسینین حاکمیتی و آغالغی آلتینا گیرر و یا اوشاقلارینی پوللولار ساتا بیلردیلر. بو شرایط تدریجله جمعیتی صنیفلی توپلوما دوغرو آپاراردی.

دئمک هیت توپلومو اساساً آزاد اینسانلاردان یارانمیش بیر جمعیت ایدی و عینی زاماندا اورادا استثمار اولونان صنیفلر و اجتماعی لایلاردا وارایدی.

□ □ □

سیاسی قورولوش

هیت ایمپراتورلوغونون باشیندا "گونش" آدلانان "بۆیوک شاه" دایاناردی. بو شاه او زامانلار قوتتی - لوللوبی و حتی مانا - ماد ائلری و قبیله لری داخلینده اولدوغو کیمی، شاه - کاهین اولموشدور، یعنی او دینی مراسیم و بایراملاری دا رهبرلیک ائدردی، عینی زاماندا بو شاه اوردونون باش قوماندانی، اجراییه قوه سینین صدری و باش قاضی ایدی. شاه اۆلدوکدن سونرا، آلاهلار سیراسینا کئچردی.

شاهین بو قدرتینه باخمایاراق، اکثر قدیم تورک ائللرینده اولدوغو کیمی، اونون قدرتی "پانک - Pank" (جماعت - کوتله معناسیندا) هیأتی، مجلسی واسطه سیله محدودلاشاردی. "پانک" ین عضولرین چوخو دۆیوشچولردن، شاهین اوغلانلاری و قارداشلاریندان عبارت اولاردی. زامان کئچدیکجه "پانک" اؤزونون دئموکراتیک خصوصیتینی ایتیره رک، اشرافی بیر شورایا چئوریلیر، لاکین یئنه ده "پانک" شاهین ایشلرینه نظارت ائدر، "پانک" ین قراری اولمادان شاه عایيله عضولریندن بیرینی اۆلدوره بیلمزدی، عینی زاماندا شاه "پانک" ین نظرینه یئنی دن باخاییلردی.

دئمک هیت حکومتینین سیاسی قورولوشو "پانک" واسطه سیله محدودلاشان شاهلیق سیستمی ایدی کی، زامان کئچدیکجه "پانک" اؤز اهمیتینی ایتیرمیشدیر. مصرین عکسینه اولاراق، آنادولونون طبیعی، اقتصادی، سووارما، زراعت و سایره شرایطی ائله ایدی کی، بورادا تام مرکزlaşمیش بیر حکومت یارانا بیلمیردی، بوناگؤره ده هیت حکومتینین بعضی منطقه لری اقتصادی جهتدن مستقل ایدیلر. دئمک هیت دؤولتی مختلف ایالتلره بؤلونر و هر بیرینین یئرلی حاکمی، حکمرانی اولاردی، بو حاکملر، معمولاً، شاهین عایيله سیندن سئچیلر و اولدوقلاری محیطده "شاه" آدلانلاردیلار.

هیت ایمپراتورلوغونون مرزلیرینده هیت حکومتی واسطه سیله حمایت اولونان اؤلکه لر واریدی کی، اونلارین علاقہ لری شاهيله باغلانمیش قراردادلارلا معین لشدی. بو قراردادلاردا اونلارین مرکزی حکومت وئره جکلری عسگرلر، محاربه غنیمتلیریندن پاییلاری، تجارت حق لری، باشقا اؤلکه لرله سیاسی علاقہ لری گؤسته ریلردی. مرکزی شاه طرفیندن حمایت اولونان بو اطراف اراضی حاکملری، هیت حکومتینه تابع اولمایان قونشولارین زیانینا اولاراق، محاربه یه ال آتیب اؤز تورپاقلارینی گئنیشلندیره بیلرديلر، یعنی سومرلرده اولدوغو کیمی، شهر - دؤولت ایدیلر. بؤیوک شاهین قدرتی "آریننا - Arinna" و "نئریک - Nerik" کیمی مقدس شهرلری ده احاطه ائدردی کی، بیر نوع مختار ایدیلر.

کند منطقه لرینده اداری و محکمه مسئله لری اشتراکی جمعیتلرین آغ ساققاللار شوراسینین الینده اولاردی. □ □ □

هیت حکومتی ذیروده

م. ق ۱۵ - نجی عصرین سونلاریندان هیت حکومتی گوجله نیر و سلاح گوجوایله تورپاقلارینی گئنیشلندیریر. م. ق ۱۵ - نجی یوز ایللیکده آت بئجرن "هورریت - Hurrit" لر بین النهرینین شمالی بوگونکو سوریه اراضیسینین شمالیندا کیچیک دؤولتلر یارادیرلار. بو کیچیک دؤولتلرین اراضیسینه "میتاننی - Mitanni" دئییلیردی. میتاننی اراضیسینده یاشایانلار "هورری" لرده دئییلیمیشدیر. هورریلر و یا میتاننی لر او زامان یاخین شرقده اؤنملی قوه اولموش و اراضیلری اورمو گؤلونون جنوبغربینه قدر اوزانمیشدیر و بحث ائتدیگیمیز بو دؤورده قدرتلی دؤولتلری واریدی. بو دؤورده مصر حکومتی ده قدرتلی ایدی و فلسطین و فراتین شمالی اراضیسینه قدر توتמושدو.

م. ق ۱۵ - نجی یوز ایللیگین سونلاریندان میتاننی و مصر حکومتلری ضعیفله ییر و بو زامانلار آسوریلر استقلال الده ائدیرلر. میتاننی نین باش کندی "واشوقاننی - Vasuganni" شهرینده عصیان اولور، شاه اولماق اوچون دیدیشمه گئدیر، مصرده عینی وضعیت قاباغا گلیر و مصر پارچالانیر. بو وضعیتدن استفاده ائدن باجاریقلی و سیاستمدار هیت شاهی "سوپپی لولیوما - Suppiluliuma"، سلاح گوجوایله دئییل، سیاست و مذاکره ایله هیت حکومتینین اعتبار و قدرتی نی یوکسلتدی و اونو یاخین

شرقین ان قدرتلی دؤولتی حالینا سالدی. "سوپی لولیوما" فرات چایینی کئچیب میتانیلرین باش کندی "واشوقاننی" شهرینی توتوب ویران ائتدی. میتانی اۆلکه سینی شورش بورودو و شاهي "ماتتی وازا - Mallivaza" کاسسیلرین یانینا قاچدی، لاکین استقبال اولمادیغی اوچون قاییدی، "سوپی لولیوما" نین یانینا گلدی. هیت شاهي اۆز قیزی هیمین میتانی شاهي "ماتتی وازا" یا وئردی و او یئنه ده میتانی شاهي اولاراق قالدی، آنجاق بو دفعه هیت حکومتینه تابع اولدو، "ماتتی وازا" دا هیت شاهینین یوکسک لیگینی رسمی تانیدی. هیت شاهزاده لری بوگونکو سوریه نین شمالی، یعنی میتانی اراضیسی اولموش "Xalpa - خالپا" و "Karkmis - کارکمیش" اراضیسینی اۆز حاکمیتلری آلتینا آلدیلار. داها سونرا هیت شاهي سوریه و فینیقیه حاکم لرینی مصره قارشى تحریک ائتدی و اونلار فرعون قارشى دؤیوشدولر. مصر حکومتی سوریه و فینیقیه ده اولان مستملکه لرینی الدن وئردی و هیت حکومتی اوندان فایدالاندى و سوریه ایله فینیقیه نین کیچیک دؤولتلری تدریجیه هیت ایمپراتورلوغو نفوذو آلتینا کئچدیلر.

"سوپی لولیوما" سیاسی یول ایله مصری ده اله کئچیرتمک ایسته ییردی، بو مقصد اوچون هیت شاهزاده لرینین بیرینی ديدیشمیش مصر فرعونلارینین بیرینین دول آرواديله ائولنمه گه تشویق ائتدی، تا مصری ده میتانی کیمی سیاستله اله کئچیرتسین، لاکین او غورلو اولمادی. بئله لیکله هیت حکومتی یاخین شرقده ان قدرتلی حکومت اولدو و اوزونون ان قدرتلی دؤورونو کئچیرتدی. هیت ایمپراتورلوغونون بو قدرتلی دؤورو اوزون سورمه دی. "سوپی لولیوما" نین اوغلو "ایکینجی مورسیل - Mursil" قارادنیز ساحیللرینده کی، "کاسک" لارلا مبارزه ائتدی و م.ق. ۱۴ - نجو عصرین سونلاریندان هیت حکومتیه مصر فرعونو "ایکینجی رامسس" آراسیندا دؤیوشلر باشلادی و مصر سوریه باره ده کی قدیم ادعالارینی تازالادی. مصرلیلر م.ق. ۱۳۱۲ - نجی ایلده "کادئش - Kadesh" محاربه سینده مغلوب اولدولار. بو، هیت حکومتینین سون غلبه سی ایدی. ایکینجی مورسیلین اوغلو "اوچونجو هاتوسیل - Hattusil" زامانیندا هیت درباریندا دیدیشمه اولور و حکومت ضعیفله ییر. اوچونجو هاتوسیل دفاعی سیاست یورودور، او هم "کاسک" لار، هم مصرلیلر، همده تازا دیرچلن آسوریلرله سیاسی داورانیردی. بو دؤوردن هیت ایمپراتورلوغو جدی شکیلده ضعیفله ییر. □ □ □

هیت مدنیتی

هیت حکومتینین ایفباسی اوللر هیروقلیف، سونرالاریسه میخی ایدی. اونلار اۆز التصاقی دیللرینده یازار دیلار. هیت خلقینین چئشیدلی آلاهلاری واریدی، او جمله دن بوتون التصاقی دیلی خلقلرده اولدوغو کیمی، "بؤیوک آنا" آلاهی، توفان و قاسیرغا آلاهی "تئلپینی نو - Telepinu" سونونجو آلاه طبیعتین یارادان قوه لرینین آلاهی ایدی. عمومیتله هیت خلقینین دینی گؤروشلری طبیعت قوه لرینه تاپینماق ایدی، یعنی بیر نؤوع شامانیزم ایدی. هیت خلقینین دینی تصورلری سومر و اککد دینی تصورلری نفوذو آلتیندا اولدوغوندان بعضی بابیل آلاهلارینی دا تاپیناردیلار، عوضینده

هیت خلقینین دینی تصوّرلری یونان دینی تصوّرلرینه تأثیر ائتدی. بابیل - اککد دینی تصوّرلری تأثیرینده توفان آلاهی "تثوب" - Tesub و دا قبول ائتدیلر کی، بیر دؤیوشچو شکلینده ایدی. هیت خلقی باره ده بو دئدیکلریمیزدن آشاغیداکی نتیجه لری چیخارتماق اولار:

۱ - بابیل حکومتی کیمی قدرتلی بیر حکومته غلبه چالان "هیت" دؤولتینین اوزون ایللر اوندان اول یارانماسی و "هیت" خلقینین نچه یوز ایل اوندان قاباق، تقریباً م.ق اوچونجو مین ایللیگین || یاریسی و سونلاریندا غربی آنادولویا گلمه سی و اورادا مدنیت و حکومت یاراتماغا باشلامالاری علم عالمینه تقریباً قطعی دیر.

۲ - سومرلر و ایلاملاردان سونرا، بو گونه قدر تاریخه معلوم اولدوغو اوزره، "هیت" لر یاخین شرق منطقه سینین شمالغربی - مرمره و آralیق دنیزینین شرقی، یعنی غربی آنادولونون ایلک ایکنسانلاری، دؤولت و مدنیت یاردانلاری اولموشلار. یونانلیلار سونرالار آنادولو ساحیللرینده پیادا اولوب ایره لی له میشلر.

[ش - ۶] دؤیوشچو شکلینده اولان بؤیوک

"هیت" آلاهی "تثوب"، "هاتوسا"

داروازالارینین بیریندن قاباری بیر ناخیش

۳ - یوخاریدا گؤستریدیگیمیز کیمی، سومرلر و ایلاملار تک، "هیت" لرده تورک دیللی اولموش و بوگونکو آنادولونون شاید ایلک ساکینلرینی تشکیل ائتمیشلر. دئمک آنادولونون بیرینجی ساکینلری یونانلیلار و یا باشقا هند - آوروپایی دیللی خلقلر اولمامیش، بلکه تورکلرین اولو بابالاری اولموش و ایلک دؤولت و مدنیتی ده بورادا اونلاریارتمیشلار.

بو حکومت مین ایل دوام ائتدیکن سونرا آسوری حکومتی طرفیندن آرادان آپاریلمیشدیر. میلادی اون بیرینجی یوز ایللیکده اورتا آسیا تورکلرینین - اوغوزلارین آخینی ایتیردیکلری حاکمیتی اونلارا قایتارمیش و اونلاری تورک - تاتار یولیه گئتمه گه وادار ائتمیشدیر.

بو سببلره گؤره ده علی پاشانین نقل ائتدیگی تورک عالیملرینین فیکریله راضیلاشماق اولار. او یازمیشدیر: "میلاددان ۱۸۰۰ ایل اول بین النهرین و آنادولودا "هیت" ایمپراتورلوغو قورولدو. بوگونکو تورکلرین بؤیوک افتخارلاریندان بیرى اوندان عبارتدیر کی، او قوما منسوب دورلار. □□□"

۵- کاسسیر

کاسسیرین یاشادیغی منطقه بوگونکو لرستان ولایتی ایدی. بو یئرلر ایلاملارین یاشادیغی یئرلرده آخان چایلارین شمالی حیصه‌لری نین دره‌لریدیر. کاسسیرین م.ق II مین ایللیکده یاشامیش شاهلارینین کتیبه‌لری "اککد" دیلینده اولان آسوری و بابیل متنلرینده قالمیش خصوصی آدلاری، دیلریندن الده ائدیلمیش بیر سیرا کلمه‌لر گؤسته‌ریر کی، بو خلق ایلاملارا یاخین اولموش و "ایلام دیلینه یاخین اولان بیر دیلده دانیشارمیشلار" ^۱ کاسسیر قدیم ایرانین غرب اراضیسینده یاشامیش التصاقی دیللی خلقلرین بیری کیمی، اراضی جهندن ایلاملارلا قوتتی - لوللوبیلر - سونراکی ماددار آراسیندا فاصله و رابطه اولدوغو کیمی، دیل و مدنیت جهندن ده بو ایکی خلقی بیری - بیرینه باغلامیشدیر. بو مسئله‌یه اشاره ائدن بؤیوک ماد تاریخی اوزمانی ا.م دیاکونوف یازمیشدیر:

"قطعی اولاراق مادیین داها جنوب منطقه‌لره یاخین علاقه‌سی اولموشدور، خصوصیه اسکی زامانداکی، گؤرون‌دوگو کیمی، او اولکه‌نین اهالیسینین "کاسسی" لر و ایلاملارلا قومیت و دیل جهندن یاخینلیغی وارایدی. ^۲

"علاوه ائتمک لازیمدیر کی، کاسسیر و او بیری داغلیق قبیله‌لرکی، هر حالدا م.ق II مین ایللیکده ماد و ایلام سرحدلرینده یاشایردیلار، احتمال دیل جهندن ایلاملارا یاخین ایدیلر. ^۳ یاشادیقلاری اراضینین ایلاملارلا قونشولوغو، دیلرینین یاخینلیغی و شاهلارینا عاید کتیبه‌لرین م.ق II مین ایللیگه عاید اولماسی گؤسته‌ریر کی، بو خلق م.ق III مین ایللیگین اوللری و اورتالاریندان بو اراضیده یاشامیشلارکی، مین ایل سونرا او مدنیتی قورا بیلیمیشلر. بو تاریخ ایلاملارین منطقه‌میزه گلمه‌سی تاریخینه یاخیندیر. بو تاریخی واقعیتلر گؤسته‌ریر کی، کاسسیر ایلاملارین اورتا آسیادان اولموش آخینلاریندان ایریلیب لرستاندا قالمیش ائلریندن میدانا گلمیشلر. کاسسیرین ایلاملاردان ایریلیب قالمالاری بیرده اونا گؤره دوزگون فیکیر نظره گلیر کی، کاسسیرین اورتا آسیادان خصوصی بیر آخین اولاراق ایلاملاردان سونرا منطقه‌میزه گلمه‌سینی تاریخ گؤستریر.

داغلیق لرستان منطقه‌سینده یاشامیش کاسسیر حیواندارلیقلا یاشامیشلار و سونرالار آریایی خلقلرین بو یئرلره گلمه‌سی نتیجه‌سینده لرستانین جنوبشرقینده یاشامیش بیر سیرا کاسسی طایفالارینین دیللی التصاقی لیکدن آریایی دیلینه چئوریلیمیشدیر. بعضی تاریخ تدقیقاتچیلاری

۱- ماد تاریخی، ص ۱۲۰.

۲- ماد تاریخی، ص ۹۱.

۳- ماد تاریخی، ص ۱۰۰.

گوسته ریرلرکی، آتین اهلی لشدیرمه سی و حمل - نقل وسیله سی ائتمه سی کاسسیلر عایدیر. بونادا اشاره ائتمک ضروریدیرکی، قاباقلار بیر سیرا عالیملر کاسسیلری هند - آوروپا خلقلریندن حساب ائدیردیلر، لاکین داها سونرالارین قازیتیلاری و تحقیقاتی بونون عکسینی گوستریمیشدیر، یعنی ثابت ائتمیشدیرکی، کاسسیلر ایلاملار یاخین و التصاقی دیللی اولموشلار.

تاریخچیلرین فیکرینجه کاسسیلرین شاهلار سولاله سی "قانداش" آدلی باشچی طرفیندن یارانمیشدیر. بو شخص بابیل شاهی "حمورابینین" اوغلو "سامسوئیلونی" زامانیندا کاسسیلرین شاهی اولموشدور. سامسوئیلونی م.ق ۱۷۵۰ - نجی ایله شاه اولموشدور، بو بابیل شاهینین سلطنتینین دوققوزونجو ایلینده، م.ق ۱۷۴۱ - نجی ایله کاسسیلرله بابیللر آراسیندا محاربه اولموشدور. کاسسی شاهلاری سولاله سینین اوئللی شاهلاری و سلطنت ایللری بونلاردیر:

۱ - قانداش. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق ۱۷۴۱ - نجی ایلدن ۱۷۲۶ - نجی ایله قدر.

۲ - بویوک آقوم. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق ۱۷۲۵ - نجی ایلدن ۱۷۰۴ - نجی ایله قدر.

۳ - اکاش تی لیاش. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق ۱۷۰۴ - نجی ایلدن ۱۶۸۳ - نجی ایله قدر.

۴ - اوشی. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق ۱۶۸۲ - نجی ایلدن ۱۶۷۴ - نجی ایله قدر.

۵ - آبی راتاش - Abirattas. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق ۱۷ - نجی عصرین اورتالاری.

۶ - اورشی قورماش - Uršiquumas. تقریبی شاهلیق ایللری: م.ق ۱۷ - نجی عصرین سونلاری.

۷ - آقوم. لقبی "کاک رئمئی - Kakreme" (قیلینج). اورشی قورو ماشین اوغلو ایدی. تقریبی

شاهلیق

ایللری م.ق ۱۵۹۵ - نجی ایل هیت دؤولتینین بابیله هجوم ائتدیگی و حامورابی سولاله سینین سقوط ائتدیگی ایل.

"آقوم" دان قالان کتیبه ده او اوزونو "آلاهین ایشیقلی خلقی"، کاسسیلر، اککدر، بابیل، پادان - Padan، آمان و "عایلسیز قوتتیلرین" شاهی آدلاندیریر. "آقوم" هیت "شاهینین بابیلدن آپاردیغی بابیل هئیکل لرینی بابیله قایتاردی.

شاید "هیت" حکومتی بابیلی توتوب، تالاییب، حمورابی سولاله سینین ضعیفله دندن سونرا، کاسسیلرین شاهی همین "آقوم بابیلی توتوموش و اورادا کاسسیلر سولاله سینین (بابیلین III سولاله سینین) یاراتمیشدیر. کاسسیلرین بابیله کی بو سولاله سی م.ق ۱۱۸۵ - نجی ایله [دیاکونوفون فیکرینجه ایسه تقریباً م.ق ۱۱۷۱ - نجی ایله] آرادان گئتمیشدیر.

قید: پیرنیانین فیکرینجه کاسسیلر م.ق ۱۷۶۰ - نجی ایله بابیلی توتوب حمورابی سولاله سینین آرادان آپارمیش و م.ق ۱۱۸۵ - نجی ایله قدر [دیاکونوفا گؤره م.ق ۱۱۷۱ - نجی ایل] اورادا III بابیل سولاله سی - کاسسیلر سولاله سینین تشکیل ائتمیشلر. لاکین ام دیاکونوف بو فیکر ده دیرکی، "هیت" دؤولتی م.ق ۱۵۹۵ - نجی ایله بابیله غلبه چالیر و او حکومت ضعیفله ییر و بوندان سونرا II آقوم بابیلی توتور و بورادا III بابیل سولاله سینین - کاسسیلر سولاله سینین تشکیل ائدیر. دئمک

دیاکونوفون فیکرینجه بابیلین III سولاله سینین بابیلده حاکمیتی م.ق. ۱۱۷۱ - ۱۵۹۵ - نجی ایللر فاصله سینده، یعنی ۴۲۴ ایل دوام ائتمیشدیر، حالبوکی، پیرنیانین فیکرینجه بابیلده کاسسیلرین حاکمیتی ۵۷۵ ایل [۱۱۸۵ - ۱۷۶۰] دوام ائتمیشدیر. بو ایکی رقم آراسیندا (۴۲۴ و ۵۷۵) ۱۵۱ ایل فرق واردیر. بو ایکی فیکرین هانسینین دوزگون و حقیقته اویغون اولماسی باره ده بیز هله لیک قطعی فیکیر دئییه بیلمه ریک.

کاسسیلر بابیلده حاکمیتلرینین اوللرینده اؤز وطنلریله علاقه لرینی قیرمامیشدیلا، بونا گؤره ده میللی وارلیقلارینی ساخلامیشدیلا، لاکین سونرالار بو علاقه ضعیفله ییب آرادان گئتدی و اؤزلری ده گؤسترديگیمیز تاریخده آرادان گئتدیلر. □ □ □

کاسسیلرین دیلی

دفعه لرله قید ائتمیشیک کی، کاسسیلرده "آسیانی" خلقلردن بیر و دیللری التصاقی اولموشدور. بونا گؤره ده کاسسیلرین دیلی بیر طرفدن جنوب قونشولاری - ایلاملار، دیگر طرفدن ایسه شمال قونشولاری - قوتتی - لولوبیلرین دیلی ایله یاخین ایدی، بو ایسه، دفعه لرله گؤسترديگیمیز کیمی، اونلارین کؤک و ائتنیک خصوصیتلریله علاقه دار ایدی، یعنی کاسسیلر و قوتتی - لولوبیلر سومثر و یا ایلام ائللرینین اورتا آسیادان، آذربایجان و زاقروس داغلارینین ایکی طرفی ایله عراق و خوزستانا کؤچدوکلری زامانلار اونلاردان آیریلیب بو یئرلرده قالان و چوخ احتمال ایلاملاردان قالان ائل و اوبالاردان میدانا گلیمیش ایدیلر، بونا گؤره ده دیللری بیر - بیرینه یاخین ایدی. ا.م. دیاکونوف بو باره ده یازیر:

"ایکی قومی قوروپ (کاسسی و قوتتی) دیل جهتدن معین قدر یاخین اولموشلار کاسسی دیلینه خاص اولان A^{a} (ش - آش) شکیلچیسینی قوتتی دیلینه مخصوص اولموش U^{a} - E^{a} (اوش - ئش) شکیلچیسيله مقایسه ائدین.^۱

کاسسیلرله ایلاملارین دا دیللرینده لئکسیک و صرف جهتدن یاخین لیکلار نظره چارپیر. مثلاً کاسسی دیلینده $\text{A}^{\text{a}} = (\text{آ})$ "ش" شکیلچیسو اوچونجو شخص تک علامتی ایمیش، ایلاملاردا عینی شکیلده ایدی. مثلاً $\text{Hutta} = \text{ائتدی}$ ، $\text{Tiri} + \text{a} = \text{دئدی}$ ، $\text{Talla} + \text{a} = \text{یازدی}$ ، $\text{Alpiu} + \text{a} = \text{توت چک}$.^۲

آیا کاسسی دیلینین چاغداشی تورک دیللریله ده علاقه سی اولموشدورمو؟

کاسسی دیلی نقطه نظردن کاسسی شاهلارینین بیر چوخونون، ائله جه ده کاسسی آلاهلارینین بعضی سینین آدی دفته لایق دیر. بو آدلار عمومیتله "آش (داش - تاش - یاش - ماش) هئجاسیله بیتن

۱ - ماد تاریخی، ص ۱۲۵.

۲ - باخ: ماد تاریخی، ص ۱۲۵ و ۴۷۱.

آدلاردیر. کاسسیلرین شاه آدلاریندان: قانداش - کاش تی لیاش - آبی راتاش - نازی ماراتاش - اورشی قورو ماش. آلاهلارین آدلاریندان: اوبریاش - بوریاش - ماراتاش. کاسسی دیلینده "آش" شکیلچیسیله بیتن بو چئشیدلی آدلار بیر طرفدن "قوتی" شاهلارینین بعضیسینین آدی نی، دیگر طرفدن ایسه مختلف قدیم و چاغداش تورک خلقلرینین بعضی آدلارینی خاطرلادیر. یئرینده گۆرهجه ییک کی، قوتیلرین بابیلده سلطنت ائتمیش شاهلارینین بیر نچه سینین آدی "وش - آش - ئش" هئجالاريله بیتمیشدیر: اینقه شوش - یارلاقاش - ائلولومئش - اینی ماباگئش. مختلف قدیم و چاغداش تورک خلقلرینین آدلاریندان:

- ۱ - توختامیش خان (امیرتئیمور زامانی "قیزیل اوردو" حکومتینین شاهی)
 - ۲ - تئیمورتاش - مهتاش (ایران تورکلرینین آدلاریندان)
 - ۳ - دئنگ تاش (چاغداش قیبریس تورکلرینین رهبری)
- معنا جهتینی نظره آلمادان خصوصی آدلاردا اولان بو اوخشارلیق قوتی و کاسسی دیلريله تورک دیلرینین یاخین لیغینی گۆستهرن عامیللردن بیریدیر. □ □ □

کاسسیلرین مدنیتی

کاسسیلرین یاشامیش اولدوغو بوگونکو لرستان دان چوخلو مفرغ دن قایریلمیش وسایط الده ائدیلمیشدیر کی، تأسفله ۱۹۲۰ - ۱۹۳۰ - نجی ایللرده اولموش وحشی جه سینه قازیتتی لاردا آرادان گئتمیش و یا آوروپایا آپاریلمیشدیر. بو اثرلر م. ق II مین ایللیگین اورتالارینا عایددیر. کاسسی مدنیتیندن آت یهری، نوختا، اسلحه، زینت وسایطی، دینی مراسیمه عاید اولان مختلف شئیر الده ائدیلمیشدیر. قدیم کاسسی مدنیتیندن الده ائدیلمیش آرابا و اونا لازیم اولان مختلف وسایط عمومیتله یاخین شرق و خصوصیه سومثر وسایطی ایله عینی نوع و شکیل دندیر، بو ایسه اونلارین واحد بیر مدنیت مالک اولدوغونو گۆستهریر. لرستان دان الده ائدیلمیش مفرغ وسایطین بؤیوک حیصه سی مرکب زینت وسایطی، سئحر - جادو و آلاهلارلا علاقه دار قریبه ناخیشلی وسایطدیر. بو وسایط داغ کئچیس، پلنگ، آسلان، اؤکوز، آت، قارتال باشی، آت قولاغی، بالیق قانادی و سایره نین شکیللرله ناخیشلانمیشدیر. بوتون بونلار ایسه کاسسی صنعتکارلارینین اؤز ایشلرینده مهارتی و بو حیوانلاری دقیق تانیماقلارینی گۆستهریر.

کاسسیلرین ده مختلف آلاهلاری اولموشدور. او جمله دن "کاشو" آلاهینی گۆستر مک اولار کی، کاسسیلرین بابالارینین آلاه ی ایدی، هابئله "شمالی" آلاه ی ذیروه لر آلاه ی ایدی، "شومو - Šumu" یئر آلتی اود آلاه ی ایدی، "ساخ - Sax" گونش آلاه ی، "هوتها = HUTHA" و "اوبریاش (بوریاش)" ایلدیریم و یاغیش آلاه ی، "قیدار" - Gidar و "ماراتاش - MARATAŠ" محاربه آلاه لاری و ...

*

کاسسیلرله ایلاملار و او دؤورکو اونلارین قونشو خلقلری اولموش قوتتی - لوللوبی - ماننلارین آراسیندا مدنیت بیرلیگی همده "یانزی" کلمه سینده اؤزونو گؤسته ریر. بو کلمه کاسسیلرده شاهلیق لقبی کیمی ایشلنمیشدیر. عینی زاماندا همین کلمه کاسسیلرین قونشوسو و شمال شرقینده اولموش قوتتی - لوللوبیلر، گله جک ماد اراضیسی اولاجاق "نامار" و "بیت همیان" دا، هابئله ماننا اراضی سینده، اورمو گؤلونون جنوبوندا اولموش "آلابری - Allabri" منطقه سینده، همچنین "وان" گؤلونون جنوبوندا یئرلشمیش "خوبوشکی" منطقه سینده "باشچی"، رهبر و شاه معناسیندا ایشلنمیشدیر. بودا کاسسیلرله قوتتی، لوللوبی، ماننا و اورارتولارین دیل و مدنی یاخین لیغینا دلالت ائدن بیر دلیل و فاکتدیر.^۱ □ □ □

کاسسیلر یاشادی

کاسسیلر حاکمیتی ایتیردیکدن سونرا، سیاست میداننی و تاریخ صحنه سیندن چیخدیلار، لاکین بیر خلق اولاراق، اؤز وطنلرینده یاشادیلار. ایلاملاردان بحث ائدرکن گؤستریمیشیک کی، اونلارین حکومتی آسوریلر طرفیندن آرادان آپاریلاندان سونرا، بیر خلق کیمی محو اولمادیلار، یاشادیلار و ایلک ایسلام تاریخ چیلری اونلاری "خوزی" خلقی آدلاندیرمیشلار و بوگونده اونلارین نسیللری ایراندا شوش خارابالارینین اطرافنی و عراقدا "مندلی" یه قدر یاشاییرلار و ایراندا کیلار اؤزلرینی اشکانی آدلاندیریرلار. اونلارین دیللری تورکی و آذری دیلینین بیر لهجه سیدیر. کاسسیلرده ده وضعیت تقریباً عینی شکیلده اولموشدور. لرستانین جنوب شرقیندن نفوذ ائدن هند - اوروپا دیللی لورلار غلبه چالمیش اولسالاردا، بو ولایتین شمال و شمال شرق حیصه سی، بوگونکو همدان و اسدآبادین غرب طرفینده یئرلشن "سونقور" شهرنی و اونون گئنیش اطرافنی کندلری و شاید هله بیزه معلوم اولمایان آیری منطقه لری اهالیسی کاسسیلرین اؤولادی اولاراق، اؤز دیللرینی ساخلامیش و یاشاماقدادیرلار. بیر سیرا آریاچی ایران تاریخ چیلری ایلام و کاسسیلرین بوتون وارلیغینا قیرمیزی قلم چکهرک، اونلارا "پروتولور" اصطلاحی یارادیب، بوگون خوزستاندا یاشایان ایلاملارین اؤولادی و لرستاندا حیات سورن کاسسیلرین نسلی بؤیوک تورک کوتله سیننی گؤرمه مزلیگه ووروب، هامی سیننی فارس قلمه وئریر. حالبوکی، اونلار ایلام و کاسسیلر دؤوروندن و اوندان سونرا تاریخ بویو همیشه تورکجه دانیشیمیش و بوگونده آذری تورکجه سینین بیر لهجه سینده ده دانیشیرلار. سونقوز، اورانین اطرافنی و عمومیتله کاسسیلرین اؤولادی اولان بو تورکلر بوگون غرب و شمال غرب طرفیندن کوردلر، جنوب شرق طرفیندن لرلار و فارس لار طرفیندن فشارا معروض قالماقدادیرلار. □ □ □

اولمایان سبیلره گۆره، گۆستریدیگیمیز آذربایجانین غربی داغلیق قسملریندن شمال، شمالغرب، جنوبغرب و جنوب قسملرینه مهاجرت ائتمیش و مصره قدر یاییلمیشلار. بیر سیرا عالیملرین فیکیرینجه اورارتو و هیت خلقلری هورریلرین آنادولو اراضیسینه کۆچمه سیندن سونرا، اونلاردان یارانمیش خلقلر اولموشلار.

م.ق. اوچونجو مین ایللیگین سونلاری و ایکینجی مین ایللیگین اورتالاریندا هورریلرین وطنی و اولکه سی بوگونکو اورمو گؤلونون جنوب و جنوب غرب قسمتی، یعنی دیاله چایی آخارقاسی اراضیسیندن سوریه یه قدر اوزانان ترکیه - عراق و سوریه - ترکیه سرحدلری ایدی.

هورریلر آسیانی خلقلردن اولموش، دیللری ایسه التصاقی و اوزامانکی یاخین شرق منطقه سی خلقلرینین اکثرینین دیل لرینه یاخین و اونلارلا عینی کۆکدن ایدی. بونا گۆره ده هورریلرین دیلی اونلارین شرقینده یاشامیش قوتتی، لوللوی و داها سونرالار ماننا و مادلارین، اونلارین شمالیتدا یاشامیش اورارتولارین دیلینه یاخین و بنزرایدی. بو سببه گۆره ده م. دیاکونوف یازمیشدیر:

هورری دیلینین اورارتو دیلی ایله یاخین قوهوملوغو وارایدی.^۱ قدیم دؤورون یاخین شرق خلقلریندن دانیشارکن گۆستریشیک کی، هورریلرده احتمال سومثر و یا ایلاملارین اورتا آسیادان گلیب، دربند، آذربایجان و زاقروس داغلارینین شرقی و غربیندن کئچرکن، اونلاردان آیریلیب، بو یئرلرده یورد سالیب قالمیش بعضی ائل، طایفا و اوبالاریندان میدانا گلمیشلر، یادا تاریخه هله لیک معلوم اولمایان اورتا آسیادان گلمیش بیر ائل، سوی بیرلشمه سی و آخینینین نتیجه سیدیر.

هورریلر م.ق. اوچونجو مین ایللیکده گۆسته ریلن یئرلرده یاشامیش و بوتون قونشو خلقلری ایله سويداش اولموشلار. بونا گۆره ده ا.م. دیاکونوف یازمیشدیر:

هورری، لوللوی، قوتتی و گۆروندوگو کیمی باشقا قبیله لرین ده ایلاملارلا یاخین لیغی وارایدی.^۲ م.ق. اوچونجو مین ایللیگین اوچونجو روبعوندن - م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللردن - بیر یازیلی سند الده ائدیلمیشدیر کی، "اککد" ایفباسیندا و هورری دیلینده دیر. بو سند "اورکیش" و "ناوار" (نامار) منطقه سی، یا خود "دیاله" دره سی هورریلرین وطنی نین شاه ی اولموش "تیشاری" آدلی شخصدن دیر. دئمک، هورریلر م.ق. اوچونجو مین ایللیکده غربی آذربایجان اراضیسینده یاشامیش و حکومتلری اولموشدور. بو باره ده آذربایجان تاریخینده گئنیش شکیلده دانیشاجاییق.

هورریلرین حکومتلری و دؤولتلری باره ده هله لیک گئنیش معلومات یوخدور، آنجاق اونلارین م.ق. ۱۴۵۰ - نجی ایلده ده "ساششاتار - Sashatar" آدلی حکمرانلیق ائتمیش شاهلارینین دا آدی بللیدیر. □ □ □

۱ - ماد تاریخی، ص ۹۹.

۲ - ماد تاریخی، ص ۹۹.

هورریلرین دیلی

هورریلرین التصاقی دیلی هم دوغو قونشولاری "قوتتی - لوللوبیلر"ین، همده شمال و شمالغرب قونشولاری "هیت"لر و اوراتولارین التصاقی دیلینه یاخین ایدی. هورری دیلینین بوگونه قدر بللی اولموش صرف قایدالاری تقریباً بوتون چاغداش تورک دیللری، او جمله دن آذری دیلی ایله عینی ایدی. بو صرف قایداسی چیخیشلیق حال شکیلچیسى "دان" و یئرلیک حال شکیلچیسى "دا" دان عبارتدیر کی، هم هورری، همده چاغداش آذری دیلینده عینی شکیلده اولموشدور، آنجاق آذری دیلینده زامان کئچدیکجه بو شکیلچیلر دیلین آهنگ قانونونا اویاراق، قالین و اینجه اولماق اعتباریله ایکی چئشیدلی اولموشدو: "دا - ده"، "دان - دهن". هورری دیلیندن آرتیق معلومات الده ائدیلدیکجه بو موقاییسه لرده گئیشله نه جکدیر.

تاریخی فاکتارلار گوستریر کی، "میتاننى - Milanni" لر م.ق. ۱۵ - نجی یوز ایللیگین اوللرینده یاخین شرق منطقه سینده هم آت بئجرمکده شهر تلمیش، همده سیاسی اوستونلوگه مالک اولاراق بین النهرینین شمالی، هابئله سوریه نین شمالی قسمتلرینده، یعنی بوگونکو عراق - ترکیه و ترکیه - سوریه سرحدلرینده مختلف کیچیک دؤولتلر تشکیل ائتمیشلر. بو ائللر اوللر "هوریت - Hurrit" لر آدلانمیشلار و م.ق. ۱۵ - نجی یوز ایللیکده دجله نین شمالی اراضیسینین غربینده "خالپا - Xalpa" و "آلاله - Alalah" دان توتموش دجله نین شرقینده "نوزی - Nuzi" یه قدر توپلاناراق "میتاننى" آدلانمیشلار.^۱

بو زامان هله تام مستقل اولمامیش آسوریلرده میتاننى لرین منطقه ده اوستونلوگونو رسمی تانییردیلار. بو زامان میتاننى شاهلاریندان بیرى امر ائتمیشدیر کی، آسوریلرین باش کندی اولموش "آشور" شهریندن قیزیل و گوموشدن قایریلمیش بیر قاپینی گتیرسینلر، تا او "هابور - Habur" چایی کناریندا یئرلشمیش اوز باش کندی "واشوقاننى - Vasuganni" شهرینده اوز سارایینی اونونلا بزه سین.^۲

م.ق. ۱۵ - نجی یوز ایللیگین سونلاریندا میتاننى حکومتی ضعیفله بیر، باش کند "واشوقاننى" ده عصیانلار باش وئیر و شاهلیق اوستونده مبارزه و دؤیوش گئدیر.

بو زامان قدرتلی سیاستچی و باجاریقلی هیت شاهى "سوپپی لولیوما - Suppiluliuma" هیت ایمپئراتورلوغونو قوه تلندیریر و بیر سیرا اولکه لری توتور، او جمله دن، فرات چایینی کئچهرک میتاننى لرین باش کندی "واشوقاننى" شهرینی توتوب ویران ائدیر و میتاننى شاهى "ماتتى وازا - Mallivaza" اولجه کاسسیلرین داخلینه قاچیر، لاکین اورادا یاخشی قارشیلانمادیغیندان، قاییدیپ،

۱ - باخ: ژ. ایلین و آ. فیلیپوف. ص ۲۰۹.

۲ - باخ یشنه اورایا.

ہیت شاہینا تسلیم اولور. ہیت شاہی "سوپپی لولیوما" اؤز قیزی "ماتتی وازا" یا وئریر و میتاننلری ہیت حکومتی حمایہ سی آلتینا آلیر، میتاننی شاہی دا ہیت شاہینین یوکسکلیک و بویوکلوگونو رسمی تانییر. بو تاریخدن میتاننی حکومتی "ہیت" حکومتینہ تابع اولور.^۱

م.ق. ۱۴ - ۱۳ - ۱۲ - نجی یوز ایلیکلردہ ایلاملارین داخلیندہ ہورریلردن دہ یاشامیش و حتی حاکمیت دستگاہیندا اولوب شاہلیق مقامینا قدر یوکسلمیشلر. مثلاً "ہورپاتیلہ - Hurpatila" عاییلہ سیننی گؤسترمک اولارکی، آد و سس قورولوشو باخیمیندان "ہورری" کلمہ سینہ یاخین و اوندان مشتقدیر.^۲ بیلدیگیمیز کیمی م.ق. ایکینجی مین ایلیلیگین اوللری و اورتالاریندان اورمو گؤلونون غرب و جنوبغرب قسمتیندہ یاشامیش ہورریلرین یئرینی "گیلزان" لار توتموشلار، یوخاریدادا گوردوک کی سوریه اراضیسیندہ حکومتلری اولموش "ہورریلر" مغلوب اولاراق "ہیت" حکومتینہ تابع اولورلار. بونلاردان نتیجہ چیخاردیب دئمک اولارکی، او زامانلار و یا اونندان سونرالار ہورریلرین معین ائل و قبیلہ لری، ہلہ لیک بیزہ معلوم اولمایان سبب یا سببلرہ گورہ، جنوبا، ایلاملارین دیارینا کؤچوب، اورادا یاشامیش، آد و بعضی خصوصیتلرینی دہ ساخلامیشلار. □ □ □

□ ہورریلرین مدنیت و هنری

اسکی تاریخ متخصصلری گؤستہ ریرلرکی، ہورریلر یوکسک مدنیتہ مالک اولموش و اونوندا نتیجہ سیندہ م.ق. ایکینجی مین ایلیلیگین اورتالاری و ایکینجی یاریسیندا او دؤوردہ اولدوقجا یوکسک و میثلسیز هنر و اینجہ صنعتہ مالک اولموش و یاخین شرقین بوتون خلقلری، خصوصیلہ التصاقی دیللی و بوگونکو ایرانین غربی و مرکزی ماد و خزرین جنوب و غرب ساحیللری خلقلرینین هنرینہ جدی شکیلدہ تاثیر گؤسترمیشدیر. بو تاثیر مختلف خلقلرین هنریندہ نظرہ چارپان اوخشارلیق، اوسلوب و موضوع یاخین لیقلاری ایلہ ثبوت ائدیلیلر. مثلاً پروفیسور "دایسون" یئریندہ گورہ جہ گیمیز، حسنلونون دونیا شہرتلی قیزیل جامینین یارانماسیندا، ہورری مدنیتی نین تاثیرینی گؤستہ رہرک یازمیشدیر:

"...بو پیالہ نین ہورری قوملارینین عقیدہ، فیکیر و عادت - عنعنہ لری طرزی ایلہ یاخیندان ایلگیسی اولموشدور و بونا گورہ دہ بو پیالہ نین قایریلماسی زامانی اوچون داها اسکی تاریخی نظرہ آماق لازیمدیر. ایرانین شمالغرب منطقہ لریندن بیر اولان حسنلو پیالہ سینین قایریلدیگی بو منطقہ دہ (اورمو گؤلونون جنوبغربی م.) ہورری قوملاری هنرینین نفوذونو اینکار ائتمہ گہ خصوصی بیر دلیل یوخدور. بو قوملارین عقیدہ لری، فیکیرلری، ائلہ جہ دہ هنرینین نفوذو اوزون مدت سورہ سیندہ، یعنی م.ق. ایکینجی مین ایلیلیگین سونلاریندان بیرینجی مین ایلیلیگین اوللرینہ قدر، بو

۱ - باخ: یشہ اورایا، ص ۲۱۰.

۲ - باخ: ایلاملارین تاریخ و مدنیتی. ص ۱۹.

منطقه نین هنر و اینجه صنعت مکتبلرینده تأثیر ائتمیش و بونون شاهدلری و مدرکلری مؤوجوددور.^۱ هورریلرین بو یوکسک کیفیتلی هنر و اینجه صنعتی چوخلو اثرلر اؤزوندن یادگار قویموشدور. بو اثرلرین بیرى "کرکوک" قازیتیلاریندان الدهه ائدیلمیش اوستوانه شکلینده اولان مؤهورلردیر کی، ناخیش باخیمیندان خصوصی سبک و مثودا مالکدیر. هورری هنر و اینجه صنعتینین یوکسک سوییه لی اولماسی اونون تکجه منطقهنین التصاقی دیللی خلقلری دئییل، بلکه بوتون یاخین شرق و قفقاز خلقلری هنری و اینجه صنعتینه تأثیر و نفوذ ائتمه سینه سبب اولموشدور. عزت الله نگهبان بو باره ده یازمیشدیر:

بین النهرینین شمالینداکی هورری توپلومو "خابور" دره سینده چوخلو اثرلر یاراداراق یادگار قویموشدور. بونلارین ان اهمیتلیسی اوستوانه شکلینده مؤهورلرین قایریلماسیدیر کی، ناخیش باخیمیندان خصوصی سبک و اوسلوبا مالکدیر و اونلارین چوخلو نوعلاری "کرکوک" و "نوزی" قازیتیلاریندا تاپیلیمیشدیر.

نظره گلن هورریلرین بیر دسته سی اؤز اصلی وطنلرینده هنر و صنعت ساحه سینده دقته لایق ترقی و اینکیشافا ناییل اولموش و اونو نسبتاً آرام اولان و سونرالار ماننلار، مادلار، اورارتولار و آسوریلرین حاکمیت ائتدیکلری جنوبی قفقاز، شمالی بین النهرین، ایرانین شمالی و ترکیه نین شرقی منطقهلرینده یایدیلار. نؤوبتله بو منطقه ده آغالیق ائتمیش بو قوملارین هامیسی، هورری هنرینین کؤلگه سالدیغی بو تورپاقلاردا هورری هنرینین نفوذو آلتیندا اولموشلار.^۲

دئمک، هورریلرین هنر و اینجه صنعتی اینکیشاف ائتمیش، اینجه، ظریف و گؤزل اولدوغو اوچون اؤز دؤورو اولموش م.ق. ایکینجی مین ایللیگین ایکینجی یاریسیندا، اوندان قاباق و اوندان سونرا م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده یاخین شرق منطقه سی، او جمله دن بو گونکو ایرانین ایلک مدنیت مرکزی اولموش غربی، مرکزی و خزرین جنوب تورپاقلاریندا یاشامیش التصاقی دیللی خلقلرین مدنیتینه جدی تأثیر گؤستریمیشدیر. بونوندا اهمیتلی سببلریندن بیرى اوندان عبارت اولموشدور کی، هورریلرین ائتنیک خصوصیتی و کؤکو بو گونکو ایرانین گؤستریدیگیمیز اراضیسینده او دؤورلرده یاشامیش خلقلرین کؤکو و ائتنیک خصوصیتلری ایله عینی اولدوغو کیمی، دیل، شفاهی ادبیات، عادت، عنعنه و تاریخلری ده بیرى - بیرینه یاخین اولموشدور. نهایت بونودا قید ائتمک لازیمدیر کی، هورریلر ایستر حاکمیت قورماق، ایستر سه ده هنر، علم و صنعتده بوتون یاخین شرق خلقلری، حتى مصره قدر گئدیپ، اونلاری اؤز تأثیرلری آلتینا آلمیش اولسالاردا، اؤز دوغما یوردلاری و تورپاقلاریندان آیریلیپ، اصیل توپلوملاریندان اوزاقلاشیب داغیلدیقلاری اوچون، نهایت اونلارین چوخو باشقا خلقلر و ائللرین داخلینده ارییب، آرادان گئتمیشلر. □ □ □

*

۱ - مارلیکین فلز قاپلاری. ص. ۵۰.

۲ - مارلیکین فلز قاپلاری. ص. ۵۰.

۷- اورارتولار

آریالارین منطقہ میزہ گلہ سیندن اول یاخین و اورتا شرق منطقہ سینده یارانمیش خلق و اونون یاراتدیغی مدنیت و قوردوغو قدرتلی دؤولتلردن بیریدہ اورارتو خلقی، اونون یاراتدیغی اورارتو مدنیتی و قوردوغو قودہ رتلی اورارتو دؤولتی و حکومتی اولموشدور. اورارتولارین بیر خلق کیمی تاریخده فورمالاشیب دؤولت و مدنیت قورمالاری، ایندییه قدر گؤستر دیگیمیز قدیم منطقہ خلقلری و دؤولت لریندن، زامانجا سونرالار تصادف ائتمیشدیر، یعنی م.ق. II مین ایللیگین سونلاری و I مین ایللیگین اوللرینده اولموشدور.

اورارتو خلقی و دؤولتینین یاراندیغی اراضی بو گونکو ترکیه تورپاقلارینین شرق قسمتینین اہمیتلی حیصہ سینى - گؤیجه گؤل - وان - ارزروم زاقروس داغلاری آرالارینداکی فرضی بیر خط داخلینده کی اراضینى احاطہ ائدیردی. اورارتو حکومتی قارا دنیزلہ مربوط دئییلدی و جنوب سرحدینى وان گؤلوندن شرقہ و غربہ اوزانان بیر خط تشکیل ائدیردی. دئمک بو حکومتین اراضیسی آرات بوزقیری و آغری داغینین شرق یاماجلارینى دا ایچینه آلماقدا ایدی. حتى اورارتو حکومتی، معین قدرتلی دؤولرینده، بوگونکو ماکی ولایتی، نخجوان تورپاقلارینى و اورمو گؤلونون غربینى ده احاطہ ائتمیشدیر.

سونرا اشاره ائده جہ گیمیز کیمی، اورارتو خلقی ده، بوتون آوروپا تاریخ چیلرینین گؤستر دیگی و تاریخی سندلرہ اساساً "آسیانی" خلقلرین بیرى و التصاقی دیللی اولموشلار. بو تاریخی واقعیتلرہ گؤره اورارتولارین دا اولو بابالارینین اورتا آسیادان گلہ سینى سؤیله مک دوغرو اولار. بونا گؤره ده دئمک اولارکی، اورارتولارین اولو بابالاری ایکی دؤوردن بیرینده اورتا آسیادان، قفقاز یولیلہ گلیمیش و زاقروس داغلارینین غرب تورپاقلاریندا یئرلشمیشلر:

۱ - یا سومر، ایلام و هیت ائللری آخینلاری کیمی اورتا آسیادان یاخین شرقہ دریند - داریال (داریوش) یولیلہ اولموش آخینلاردان قالان ائللر، اوبالار، دستہ لردن میدانا گلیمیش، زامان - زامان آرتیب چوخالیمیش و تازا - تازا گلن آخینلاردان قالانلارلا تقویت اولراق، مستقل خلق شکلینہ دوشموشلر و چوخ احتمال ایلام و یا هیت سوی بیرلشمہ لری آخینلاریندان قالانلاردان یارانمیشلار.

۲ - یادا هلہ تاریخہ معلوم اولمایان، اورتا آسیادان قفقاز یولیلہ گلیمیش بیر آخینین محصولودور. هر حالدا اورارتولار، ماننلارا یاخین بیر زاماندا تاریخ صحنہ سینده گؤرونمہ گہ باشلامیشلار، بو زامان ایسہ میلاددان قاباق ایکینجی مین ایللیگین ایکینجی یاریسینا تصادف ائدیر. م.ق. II مین ایللیکده اورمو گؤلونون غربینده هورریلر اولموش، سونرا اونلاری "گیلزانلار" عوض ائتمیشلر، اورارتولار گیلزانلاری اؤزلرینہ تابع ائدیrlر. تازا فیکیرلرہ گؤره اورارتولار هورریلرین بیر قولونون

م.ق. ۲۴۰۰ - نجی ایلده شمالا مهاجرتیندن یارانیب.

اورارتو حکومتی یارانديغی گوندن اوزونون جنوب و جنوبغرب طرفیندن میلیتاریست آسوری حکومتیله قونشو اولموش و بنالی اونونلا دؤیوشموشدور. بوناگؤرده هم آسوری، همده اورارتو شاهلاریندان قالان داش قازما آیتلارینین دؤرد یوزه قدرینده اورارتولارین آدی "اورارتویی بی آنیلی - Biainili" یازیلیمیشدیر. (بو کلمه ده "لی" شکیلیچیسى دقته لایقدیر). مقدس کیتابلاردا بو اراضینین آدی "آارات" یازیلیمیشدیر. ارمنیلر بو آدی "آغری" داغینا وئرهرک اوزلرینی اورارتولارا باغلی و منسوب گؤسترمه گه چالیشیردیلا. هرودوتون اثرلرینده بو حکومتین آدی "آارودی - Alarodi" یازیلیمیشدیر.

م.ق. ۱۳ - نجو یوز ایلیکدن باشلا یاراق آسوری منبعلرینده بو گونکو زاقروس داغلارینین غرب تورپاقلاریندا یاشایان "اورارت" قبیله لرینین بیرلشمه سی، هابئله هامان اراضیده "ناییری" ائللرینین متحد اولماسیندان دانیشیلیمیشدیر. بو عصردن باشلا یاراق، بو مختلف ائللرین بیرلشمه سیندن میدانا گلیمیش بیرلشمه لر داخلی علتلر و خصوصیه خارجی، آسوری فشارلاری نتیجه سینده واحد بیر خلق شکلینده بیرله شیرلر. نهایت همین بیرلشمه لر یالنیز م.ق. ۹ - نجو عصرین ایلك یاریسندا مرکزلشمیش اورارتو دؤولتینین یارانماسیله نتیجه له نیر. بو دؤولتین باش کندی بو گونکو "وان" گؤلؤ اراضیسینده یئرلشمیش "توشپا" شهری اولموشدور.

یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی اورارتو حکومتی آغری داغینین شرق اتکلری، یعنی بو گونکو ارمنیستانین "گؤکجه گولو" نه قدر (سئوان) احاطه ائتمیش و حتی قدرتلی دؤورلرینده، اوزونون شرق قونشوسو اولموش "ماننا" حکومتینین بر سیرا یئرلرینی، او جمله دن بو گونکو سالماس، خوی، ماکى، قاراداغین غرب حیصّه سی، گوئتی اراضیسی، قره ضیاءالدین، ائواوغلو و سرابی اوردو گوجوايله، موقتی اولاراق توتموش و اونلاردان سالماس، گوئتی، غربی قاراداغ، ماکى، قره ضیاءالدین و ائواوغلو ماحاللارینی بیر عصره قدر اوز اختیاریندا ساخلامیشدیر.

اورارتولاریندا واقعی تاریخی سون دؤورلره قدر اؤرتولو و قارائلیق ایدی، لاکین سون اون ایللرده بو گونکو ایران آذربایجانى تورپاقلاریندا آپاریلیمیش علمی قازینتی ایشلری چوخلو تاریخی مسئله لری، او جمله دن اورارتو حکومتی تاریخینی نسبتاً ایشیقلا ندیرمیشدیر.

بو گونکو قره ضیاءالدینه یاخین، مرنده - ماکى یولونون اورتالاریندا یئرله شن "بسطام" منطقه سینده، ۱۹۱۰ - نجو ایلده تهرانداکی بیر آلمان سفیرلیگی ایشچیسی واسطه سیله، بیر داش کتیبه تاپیلیر. بو داش قازما آیت اورارتو شاهى "ایکینجی آرقیشتی" نین اوغلو "ایکینجی روسا" [شاهلیغی ۶۴۵ - ۶۸۵ م.ق.] نین دیرکی، اورادا || روسا "خالدی" عبادتگاهینی (خالدی اورارتولارین بؤیوک آلاهی ایدی) تیکدیرمک مناسبتیله اونو قازدیرمیشدیر.

بو تاپینتی آوروپا عالیم لرینین دقتینی آذربایجانین بو منطقه سینده جلب ائدیر. بعضی عالیم لر و هیأتلر، او جمله دن ۱۹۶۹ - دان ۱۹۷۱ - نجی ایله قدر آلمان علمی هیأتی همین بسطام منطقه سینده

قازینتی ایشلری آپاریر و تاپیلان داش قازما آیتلاریله برابر دؤرد حربی قالانین قالیقلاری دا اوزه چیخیر.

تاپیلان بو داش قازما آیتلاریندان بیریده قاراداغدا "ورزیغانین" بئش کیلومتر شرقینده، "سقین دیل" کندینین ایکی کیلومتر لیگینده کی "زاغی" آدلی داغدا تاپیلیمیشدیر کی، "I آرقیشتی" نین اوغلو "II ساردوری" [سلطنتی م.ق. ۷۳۳ - ۷۵۰] یه عایدیر. بو کتیبه ده "پولو آدی" دیاری و "لیب لی اونی" شهریندن آد آپاریلیر کی، "II ساردوری" اورالاری فتح ائتمیشدیر. بو کتیبه "سقین دیل" لؤوچه سی آدیله مشهوردور.

جنوبی آذربایجانین بو قسمتی، یعنی ماکی، قره ضیالالدین و قاراداغدا اورارتو دؤورنه عاید اولان آیدیه لر چوخدور و هله بؤیوک حیصه سی اوزه چیخاریلما میشدیر.

آلمانلی علمی هیأتین تاپدیغی داش یازما آیتلاریندان بیریده "سارابین" رازلیق" بؤلگونده، سارابین ۱۲ کیلومتر شمالیندا یئرلشن "زاغان" داغیندا سال داشا قازیلیمیش لؤوچه دیر. ۱۹۷۱ - نجی ایلده تاپیلیمیش بو لؤوچه "بیرینجی روسا" نین اوغلو "II آرقیشتی" واسطه سیله قازیلیمیشدیر. شاهلیغی م.ق. ۶۸۵ - ۷۱۳. II آرقیشتی بو لؤوچه نی هامان یئرلرده کی قالانین فتحی مناسبتیله قازدیرمیش و خارابا حالدا قالیمیش قالانی تعمیر ائدیپ، آدینی "آرقیشتی ایردو" (احتمال آرقیشتی اوردو قویموشدور).

اورارتولارین ساراب اطرافیندا "قاراداغ" دره سینده یئرلشن "نشتبان" کندینده ده بیر داش کتیبه سی تاپیلیب اوخونموشدور کی، اورارتو شاهی "II آرقیشتی" طرفیندن قازدیریلیمیشدیر. بو لؤوچه ده "مونا" چایی و "قیردو"، "قیتوهانی"، "توایشدو" ... اولکهلریندن آد آپاریلیمیشدیر. بو لؤوچه نین بیر قسمتی بئله دیر: خالددینین اراده سی و قوه سیله ... من اولکهلری فتح ائتدیم ... من "مونا" چایی کنارینا چاتدیم و اورادان قایتدیم. من "قیردو، قیتوهانی، توایشدو اولکهلرینی ... فتح ائدیپ اوزومه وئرگی وئرن ائتدیم"

بو یئر آدلارینین هامی سینین "دو- تو" ایله بیتمه سی دقته لایق دیر. متنده کی "اولکهلر" سؤزونه گلدیکده ایسه، شبهه سیز مبالغه لیدیر. اورارتو شاهی کیچیک ماحاللاری اولکله قلمه وئرمکله اوزونو بؤیوتموشدور. بو خصوصیت اورارتو شاهلاریندان، آذربایجان تورپاقلاری ایله علاقه دار، قالان لؤوچه لرین اکثرینده نظره چارپیر. بوندان علاوه اورارتو شاهلارینین بو غلبه و فتحلری اوتری و موقتی حال داشیمیش و اوز یازدیقلاری کیمی، فتح ایشینده لؤوچه یازدیرماقلا کفایتلنمیش و گئری قایتیمیشلار.

اورارتو شاهلاریندان تاپیلان اثرلرین بیر قسمتی ده بوگونکو میاندوآب طرفلریندن تاپیلیمیشدیر. بونلاردان بیر میاندوآبین ۱۹ کیلومتر غربینده یئرلشن "داش تپه" کندینده دیر کی، ماننا حکومتیندن

دانیشارکن اونا اشاره ائتمیشیک. بو کتیه م.ق. دوققوزونجو عصرین سونلاریندا حکمرانلیق ائتمیش اورارتو شاهی "مئوا" یا عایدیر. "مئوا"نین بو فتوحاتی دا موقتی و اوتیری اولموشدور. "اوشنه وییه" ایله "رواندوز" آراسیندا یئرله شن داغ گردنه سیندن تاپیلیمیش "کله شین" (کوردجه "آبی" دئمکدیر) ادلی داش سوتونو اورارتو و آشوری دیلرینده یازیلیمیش ایکی دیللی کتیه دیر. اثر اورمو موزه سینده دیر بو لؤوحه م.ق. ۸۱۰ - ۸۲۵ - نجی ایللرده حکمرانلیق ائتمیش "ایشپوینی - shpuini" ادلی اورارتو شاهینین امریله قازیلیمیشدیر.

عمومیته ایران آذربایجانینین غربینده، اورمو گؤلونون غربی و جنوبوندا، ائله جده بو گؤلون قسماً جنوبشرقینده بو گونه قدر اورارتو شاهلارینین سگگیز داش قازما آیتی تاپیلیمیش و اکثری اوخونموشدور. بو لؤوحه لرین چوخو اورارتو شاهلارینین موقتی غلبه لرینین محصولودور. اورارتولارا عاید خاراب اولموش لؤوحه لر و قالالارین قالیقالاری اورمو شهری ایله "اوشنه وییه" نین آراسینداکی یولدادا تاپیلیمیشدیر. بورادا هم او دؤورلره عاید آوادانلیق قالیقالاری، همده چوخلو ساخسی قاب و ائو لوازما تی تاپیلیمیشدیر. □ □ □

□ اورارتولارین شاهلاری

۱ - آر مه [Arme]: آر مه م.ق. ۸۸۰ - ۸۴۴ - نجی ایللرده شاه اولوب اورارتو دؤولتی و شاهلار سولاله سینی اساسلاندیرمیشدیر. آر مه آسوری شاهی ایکینجی آشور ناسیرپال [م.ق. ۸۵۹ - ۸۸۴] ایله چاغداش ایدی و اونونلا دؤیوشموشدور. آر مه "آزاسکون" شهرینی اورارتولارین باش کندی ائدی ایکینجی آشور ناسیرپالدان سونرا اوچونجو سلمنسر [م.ق. ۸۲۴ - ۸۵۹] شاه اولور و آر مهنی مغلوب ائدیر. اوچونجو سلمنسر "گیلزان" و سالماس منطقه سینه گلیر.

۲ - بیرینجی ساردوری [تقریباً م.ق. ۸۲۸ - ۸۴۴]: آر مهنین اوغلو دئییلدیر. اوچونجو سلمنسر م.ق. ۸۳۱ - نجی ایلده اورارتویا قوشون چکیر و موفق اولمور. بیرینجی ساردوری باش کندی "توشپا" یا کؤچوروب اطرافینا محکم قالا دیواری چکیر.

م.ق. ۸۲۸ - نجی ایلده آسوری سرکرده "تورتان" "موساسیر" و اورادان ماننایا هجوم ائدیر و ماننا شاهی "اوالکی - Ualki" داغلاردا گیزله نیر. "تورتان" "گیلزان" ی آلیر.

۳ - ایشپوینی و مئوا: بیرینجی ساردورینین اوغلو "ایشپوینی" [شاهلیغی م.ق. ۸۱۰ - ۸۲۵] اوز اوغلو مئوا - Menua نی [م.ق. ۸۱۰ - ۷۸۵] شاهلیقدا اوزونه شریک ائدی. مئوا م.ق. ۸۲۷ - نجی ایلده ماننایا هجوم ائدی و اورادا قالا تیکدیریب داش لؤوحه قازدیردی. ایشپوینی و اوغلو مئوا آسوری شاهی آدادنئرای ایله [م.ق. ۷۸۲ - ۸۱۰] چاغداش ایدیلر. بو ایکی شاه اورارتولارین ان گوجلوشاهلاریندان اولموشلار. "کله شین" داش قازما لؤوحه سی ایشپوینی نین و "داش تپه" ده کی لؤوحه مئوانیندیر.

۴ - بیرینجی آرقیشتی [م.ق. ۷۵۳ - ۷۸۵]: بیرینجی آرقیشتی مئوانین اوغلو ایدی. بیرینجی

آرقىشتى چوخ فعال، دۇيوشكن و فاتح ايدى و ايشلرينى "وان" ايلليگينده داشدا قازديرمىشدير. بو اورارتو شاهى آسورى ملكه سى سثميرامس ايله چاغداش ايدى. دۇردونجو سلمنسر [م.ق. ۷۷۲ - ۷۸۲] بو اورارتو شاهيله دۇيوشموشدور.

۵ - ايکينجى ساردورى [م.ق. ۷۳۳ - ۷۵۳]: ايکينجى ساردورى آرقىشتى نين اوغلو ايدى. بو اورارتو شاهى "اولخو" نون (سالماسين جنوبغريبنده) "ساردورى خوردا" قالاسىنى تىكدىريبدير. او گۇردوگو ايشلرى بوگون "سنت پول" كيليساسيندا اولان، بير اوستوانه يه يازديرمىشدير. ايکينجى ساردورى ايله چاغداش اولان آسورى شاهى "تيقلت پيله سر" [م.ق. ۷۲۴ - ۷۴۱] اونونلا دۇيوشدو. سقين ديل داش قازماسى بو شاهيندير.

۶ - بيرينجى روسا [م.ق. ۷۱۳ - ۷۳۵]: ايکينجى ساردورىدن سونرا شاه اولدو، اما نسبتلىرى بللى دئييلدير. بو شاه "الاشكرت" ده اۇز آدينا شهر تىكدىريب، چؤللىرى سووراماق اوچون ال ايله قازيلما گۇل دوزلتدىكى، "كشيش گۇل" آدلانير. بيرينجى روسا قفقازدا "گويچه گۇل" (سثوان) طرفلرينده فتوحات ائتدى، آسوريلردن گۇردوگو مغلوبيتلىرى جبران ائتدى و قفقازين ۱۹ شاهىنى اۇزونه تابع ائتدى. بو اورارتو شاهى زامانيندا ماننا شاهى "آزا" اۇلدورولوب "اولوسونو" ماننا شاهى اولور. بيرينجى روسا اولوسونونو اۇزونه طرف جلب ائدير. همده "ديوك"، "مئتاتى" و "باقداتو" ماننا شاهلارنى اۇز سياستينه طرف جلب ائدير.

بيرينجى روسا آسوريلر عليهنه بابيل و "هيت" لرايله مئحد اولور، لاکين "هيت" حكومتى مغلوب اولور و باش كندى "كركميش" م.ق. ۷۱۷ - نجى ايلده آسوريلر طرفيندن آلىنير. بو اورارتو شاهى آسورى شاهى ايکينجى سارقونلا چاغداشدير. بيرينجى روسا II سارقون طرفيندن مغلوب اولوب شهرلى ويران ائديلدىكدن سونرا، اۇزونو اۇلدورور.

۷ - ايکينجى آرقىشتى [م.ق. ۶۸۵ - ۷۱۳]: بيرينجى روسانين اوغلو و يئرینده او تورانيدير. بو اورارتو شاهى اكينچيلىگى تشويق ائدن، آبادلاشديران و تيكن ايدى و "آرقىشتى قىنى لى" شهرىنى تىكدىردى. ايکينجى آرقىشتى اورارتو حكومتينين وضعيتىنى سرعتله ياخشى لاشديردى.

ايکينجى سارقوندان سونرا "سناخريب" [م.ق. ۶۸۱ - ۷۰۵] شاه اولدو. سناخريب سارقونون ايشلرين دوام ائتدى، لاکين باجارمادى و م.ق. ۶۸۱ - نجى ايلده، سجده ده اولاركن، اوغلو "آدادنين ليل" ين ايله اۇلدورولدو، لاکين قارداشى اسرحدون اونو تعقيب ائتدى. "آدادنين ليل" آراتا قاچدى و اسرحدون شاه اولدو. سارابين "رازليق" بۇلوگونده اولان داش قازما لۇوحه، هابئله قاراداغدا "نيشتبان" كندينده كى داش قازما كتيبه ايکينجى آرقىشتى نيندير.

۸ - ايکينجى روسا [م.ق. ۶۴۵ - ۶۸۵]: بو اورارتو شاهى دا كند تصرفاتى و آبادليغا فيكىر وئرميش و "آچمىيادزين" ده لۇوحه قازديرمىشدير. ايکينجى روسا آسورى شاهى اسرحدونلا چاغداش ايدى، كيمثرلردن مزدلو عسگرلر توتاراق م.ق. ۶۷۸ - نجى ايلده آسوريلرله دۇيوشدو. كيمثرلر "فرىژى" لرى آنادولودا مغلوب ائتديلر. فرىژيلر مرمره يولو ايله اوروپادان گلن

آریاییلردن ایدیلر. کیملرله مغلوب اولاندان سونرا فریژیلرین بیر قولو اولان ارمنیلر شرقه دوغرو گلیب اورارتو حکومتی ایله دؤیوشه باشلاپیلر. بو زامانلار ساکالار - ایشغوزلاردا شرق و شمال شرقدن اورارتولار علیهینه هجوم ائدیلر.

بو زامانلار آسوری شاهلی "آشور بانپال" ایدی کی، ماننا شاهلی "آخسیری" علیهینه هجوم ائتمیش ایدی [م.ق. ۶۷۸ - ۶۷۵ - نجی ایللر حدودوندا].

۹ - اوچونجو ساردوری [م.ق. ۶۱۰ - ۶۴۶]: ایکینجی روسادان سونرا شاه اولدو و قباقلکی سیاستی ایزله دی. م.ق. ۶۴۵ - ۶۴۶ - نجی ایله نئینوایا نماینده گوئنده ریب، آسوریلرین ایلاملارا قطعی غلبه چالماسینی تبریک ائتدی.

۱۰ - اوچونجو روسا [م.ق. ۵۸۵ - ۶۱۰]: اوچونجو روسا "اثریمنا - Erimena" نین اوغلو ایدی و سون اورارتو شاهلی اولموشدور.

بو شاه "تورپاق قالا" دا "خالدی" آلاهلاری اوچون عبادتگاه تیکدی. □ □ □

[ش - ۷] اورارتو حکومتینین ان قدرتلی دؤورو تقریبی تورپاقلاری (اشغال ائتدیگی اراضی ایله)

□ اورارتو حکومتینین آرادان گئتمه سی

□ اوچونجو روسادان سونرا اورارتولارین آدی تاریخده داها آپاریلماپیر. بعضی عالیملرین فیکرینجه اورارتو حکومتی م.ق. ۵۸۵ - نجی ایل ماد - لیدی باریشیغیندان قباقل، بعضیلرینین فیکرینجه ایسه همین ایله آرادان آپاریلیب و اراضیسی ماد حکومتینه ضمیمه اولموشدور. بو زامانلاردان غربدن گلن هند - آوروپایی خلقلردن اولان ارمنیلر اورارتولاری فشارا قویورلار. بو فشار نتیجه سینده اورارتو ائللرینین معین حیصه لری زاقروس داغلاریندا یئرله شیر، بیر حیصه سی

بوداغلاری آشراق اؤز سویداشلاری اولان ماننا - مادلار دیارینا گلیر، بعضیلری ایسه ارمنیلر داخلینده اریرلر، اورارتو ائللرینین بیر قسمتی هخامنیشلر زامانینا قدر اؤز یئرلرینده یاشاییردیلار. م.ج. مشکور بو باره ده یازیر:

“هجوم ائدن ارمنیلر یئرلی اورارتولاری آرادان آپاریب، اؤزلی او نلارین یئرینده اوتوردولار. او خالقین بیر قسمتی تسلیم اولمایارق داغلارا سیغیندیلار، حتی بعضی یونانلی تاریخچیلرین دئدیگینه گؤره، هخامنیشلر زامانینا قدر ارمنیستانین کیچیک بیر قسمتینده اؤز ضعیف حیاتلارینا دوام ائدیردیلر. م.ق. یئددینجی عصردن بئشینجی یوز ایللیگه قدر ارمنیلر اورارتولاری اؤزلینده حل ائده رک ارمنی لشدیردیلر.”^۱

□ □ □

□ مدنیت، شهر تیکمک و ثروت^۲

سونرالار گؤره جه ییک کی، آسوریلرله اورارتو شاهلاری م.ق. ۹ و ۸ - نجی یوز ایللیکلرده آردیجیل شکیلده بو گونکو جنوبی آذربایجان تورپاقلارینا - ماننا - ماد اراضیسینه تالانچی، داغیدیجی یوروشلر ائتمیشلر. آسوریلر میلیتاریست، نظامی دؤولت، اؤزلی ده سامی خلقلردن اولموش و بوتون یاخین شرق منطقه سین ۶ - ۷ یوز ایل سوره سینده تالاییب چاپمیشلار، لاکین اورارتولار اولالتصاقی دیللی، اؤزلی ده هورریلرین اوولادی و ماننا خلقلری ایله عینی کؤکلو و بیر - بیرینه یاخین ایدیله. بو سببلره گؤره ده اورارتولارین م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینده جنوبی آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسینه آردیجیل هجوملاری اساساً و ظاهرده غارت، چال - چات و تالان جهتدن عینی ماهیت داشییردیسادا، اولدوقجا سفاک، رحمسیز، قان تۆکن، ییخیب اولدایان اولموش آسوریلر عمومیتله تالاییب، چاپیب، گتتمیشلر، لاکین اورارتولار او زامانکی

✱

۱ - تاریخ مردم اورارتو، م. ج. مشکور، تهران ۱۳۳۲، ص ۳۴.

۲ - اورارتو مدنیتی ایله ایلگلی قید ائدک کی، اطلاعات فرژتینین ۱۳۷۴ - نجو ایل، یکشنبه تبر آیینین ۲۵ - ی تاریخلی شماره سینین ایکینجی صحیفه سینده م.ق. بیرینجی مین ایللیگه عاید بیر ساخسی هیکل محمود آبادان کشف اولدو عنوانلی خبردن معلوم اولور کی، بو هیکل یا ترکیه نین شرقی و یا آذربایجانین غرب یئرلریندن، یعنی زاقروس داغلاری اتکلریندن تاپیلیمیش و قاچاقچیلار طرفیندن مازندراندا بابیل شهرینه گتیریلیمیشدیر. متخصصلرین فیکرینجه اثر م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللرینه عایددیر و شبهه سیز ماننا و یا اورارتولارین یادگارلارینداندیر. اثر ساخسیداندیر و بدن اوست یاریسی عسگر گئیمی کیمی ناخیشلانمیشدیر. فرژتین یازدیغینا گؤره هیکلین قیمتی ۳ میلیون تومن دیر، بو ایسه نشان و ثریر کی، اثر یوکسک کیفیتلی هنر و صنعت نمونه سیدیر و اولادا بیلر کی، گؤسته ریلن تاریخدن چوخ اوللره، اؤزوده ماننا و اورارتولارین اوللری و یا هورری، گیلزان و حتی ارته مدنیتیندن قالان اثر دیر.

فرژت بازیر کی، اثر قونشو اولکه لردن گتیریلیمیشدیر، بو ممکن دور، لاکین زئوه، حسنلی و سایره دن الده ائدیلمیش یوزلرجه اثرلره اساساً دئییه ریک کی، بو اثرده آذربایجانین غربی اراضیلرینده، زاقروس داغلارینین شرقی یئرلریندن، نقده دن باشلایب، ماکی با قدر کی یئرلردن قاچاقچیلار طرفیندن قازینتی نتیجه سینده تاپیلیمیش و تاریخی اثرلرین قاچاقچیلاری واسطه سیله مازندراندا بابیل شهرینه آپاریلیمیشدیر.

آذربایجانین اشغال ائتدیکلری بعضی یئرلرینده، او جمله دن سالماس، گونئی، قارداغین غربی، ماکی اطرافى و ... اراضیسینده بیر عصره قدر قالمیش و حکومت ائتمیش و بو یئرلرده جدی آبادلیق ایشلری، شهرلر تیکمک، کاناللار قازماق، سدلر باغلاماق، چشمه لر احداث ائتمک، باغلار، اورمانلار یاراتماغا چوخ اهمیت و ثرمیش و جدی فایدالی ایشلر گؤرموشلر. بیز آسوری شاهى "II سارقون" ون جنوبی آذربایجانا هجوموندان دانیشارکن بو مسئله لره اشاره ائده جه ییک. اورارتولارین بو آبادلیق ایشلری اورمو گؤلونون شمالینا، بو گونکو گونئی ماحالیندا (گویا او زامان گونئی "سانقى بوتو" آدلانمیشدیر) و مرند طرفلرینده و عمومیتله بو گونکو غربی آذربایجاندا اولموشدور. بو فایدالی و اکین چیلیگه لازیم ایشلری اورارتولار نسبتاً یوکسک مدنیت و مثال و سایطه ال تاپماقلا الده ائده بیلmişلر، چونکی اورارتولارین اراضیسینده الده ائدیلن و سایط داخلینده حتی ده میر خیش، زراعت و سایللی و ائو - حیات وسیله لری چوخدور.

شبهه سیز بو و سایط صنایعین نسبتاً اینکیشافی نتیجه سینده اولموشدورکی، اودا تجارتین اینکیشافی، اودا یوللارین یارانماسینا سبب اولموشدور.

اکین چیلیک، صنعتین ترقیسی، تجارت، یوللارین چکیلمه سی اورارتو مدنیتین داهادا اینکیشافینا و چوخلو بؤیوک مدنیت مرکزی اولان شهرلرین یارانماسینا سبب اولموشدور. بو ترقی و شهر تیکدیرمک ایشی، اورارتولارین الینده اولموش بو گونکو غربی آذربایجان اراضیسینده ده دفته لایق وضعیتده اولموشدور.

اورارتولارین تیکدیردیگی ان بؤیوک شهرلردن بیرى "مصه صیر" [موساسیر] شهری اولموشدورکی، بو گونکو اورمو شهرینین غربینده، چوخ احتمال بو گونکو عراق تورپاقلارینین شمالشرق بوجاغیندا یئرلشمیش و او دؤوروکو آذربایجانلا علاقه دار شهر اولموشدور. بو شهر اوراتولارین باش کندلریندن سونرا ایکینجی بؤیوک مدنیت و دینی مرکزلی ایدی و اونلارین "خالدی" آدلانمیش آلاهلارینین عبادتگاهی بو شهرده ایدی. "موساسیر" شهرینده اولموش تاریخی عمارتلر و عبادتگاهلارین بناسی و قورولوشلاری سونرالار یونان بنالارینین اساس معمارلیق تملى اولموشدور. بئله کی بعضی تاریخچیلر "موساسیر" شهرینده قازینتیلار نتیجه سینده الده ائدیلن عبادتگاه و "اورزانا" ساراینین معمارلیغینی سونراکی یونان بنالاری و سارایلارینین معمارلیغینین اساس و تملى گؤسته ریرلر. ایراندا تخت جمشید و عمومیتله هخامنیش بنالاری دا جدی شکیلده بو بنالاردان تأثیرلنمیشلر.

"موساسیر" شهرینین سارایلاری و عبادتگاهلاری سونسوز ثروت و وار - دؤولتین مرکزی اولراق، II سارقونون هجوملاری و اورانی توتوب ویران ائتمه سینده قدر [م.ق. ۷۱۴] آباد و داییر اولموشدور. آسوری شاهى II سارقون بو شهری توتوب تالان ائتمه سینده داییر وئردیگی معلوماتلاردان گؤرونورکی، بیر توندان آرتیق قیزیل، بئش توندان زیاده گوموش حکومت ساراییندان، هامان قدر گوموش و چوخلو مقدار قیزیل "خالدی" آلاهین عبادتگاهیندان، هابئله

شهرین تالاماسیندان بویوک مقدار خالص مس، جواهرات، قیزیل و گوموش شئیلر اله گتیرمیشدیر. "موساسیر" شهرینین تالانی باره ده || سارقونون وئردیگی معلوماتلار بو سؤزلرله بیتیر: "اورزانا" سارایی و "خالدی" آلاهی، عبادتگاهینین وار - دؤولتی ایله "موساسیر" دن الده ائتدیگیم سایا گلمز ثروتین هامیسینی، سایجا چوخ اولان اوردو عسگرلریمه یوکلەیب، اونلاری مجبور ائتدیم کی، او ماللاری آسور تورپاغینا داشیسینلار.^۱

سارقونون داش یازیلاریندان معلوم اولور کی، او زامان اورارتو شاهی "ا روسا" موساسیر شهرینین توتولوب تالانماسینی ائشیتدیگده اوزونو اولدورموشدور.

بیلدیگیمیز کیمی آریالار همین بو عصرلرده منطقه میزه گلیمش و جنوب و شرق طرفلرینده ماننا حکومتی و قوتی - لوللوییلری فشارا قویاراق مرکزی ماد و اوگونکو آذربایجانا ال تاپماغا چالیشمیشلار، لاکین بیر مدّتن سونرا، اونلارین معین حیصّه سی بوگونکو ایرانین فارس منطقه سینده یئرله شیب و سونرالار اورادا بویوک ایمپراتورلوق قورموش و تخت جمشید کیمی سارایلارین تیکیلیشینده اورارتو بنالارینین معمارلیغیندان استفاده ائتمیشلر. بو تأثیر عمومی مدنییت تأثیری دیر. دئمک آریالار اورارتو و او زامانکی آذربایجان مدنییتی و معمارلیغیندان جدّی صورته یارارلانمیش لار، حتّی دئمک اولارکی، اونلارین ایلک معمارلیق آبیده لری قدیم آذربایجانین اسکی معمارلیغی اساسیندا یارانمیشدیر. بو واقعیتته حتّی چاغداش فارس تاریخچیلری ده اعتراف ائتمکده دیرلر. قید اولونمالیدیر کی، بعضی تاریخچیلرین بو ادعاسی کی، او زامانلار اورمو گؤلونون غربینده اولموش "پارسوا" منطقه سینین اهالیسی آریایی اولموش و سونرالار اورادان جنوبا، فارس ایالتینه گئتمیشلر دوغرو فیکیر دئییلدیر، چونکی ا.م. دیاکونوفون دا حقلی اولاراق گؤستردیگی کیمی، "پارسوا" لارین یئر و آدم آدلاری اصلاً آریایی دئییلدیر.^۲ بوندان علاوه یئرینده ده گؤره جه گیمیز کیمی، "پارسوا" اورمو گؤلونون غربینده دئییل، اورادان چوخ جنوبدا، همدانین غربینده اولموشدور.

اوراتولار اؤزلریندن سونراکی اطرافلاریندا یارانمیش مدنیتلره تأثیر گؤسترديکلی کیمی، اؤزلری ده، هم آسیانی خلقلردن اولدوقلاری، همده قونشو و هم منطقه اولدوقلاری اوچون سومئر، ایلام، هیت و کاسسی مدنیتلریندن، حتّی همیشه سیاسی - مدنی علاقه ده اولدوقلاری آسوری مدنییتیندن جدّی صورته تأثیر آلیب - وئرمه سی، خصوصیه قدیم دؤورلرده، منطقه میزه عادی بیر ایش اولموشدور و بو ایش ایندی ده دوام ائتمکده دیر.

اوراتولارین دینی آنلایشلاری

اوراتولار اورتا آسیادان گلن بوتون خلقلر کیمی مختلف آلاهلارا اینانیرمیشلار. اونلارین ۸۷ - ه قدر آلاهلارینین آدی معلوم اولموشدور. بو آلاهلارین ان بویوگو "خالدی" ایدی کی، دؤولت و

۱ - باخ: رئیس نیا، ج ۱، ص ۱۸۴.

۲ - باخ: ماد تاریخی، ص ۱۹۴ و ۲۱۰.

۱۰۸ □ ایران تورکلرینین اسکی تاریخی "اسلاما قدر"

محاربه آلاهی ایمیش. اورارتو شاهلارینین داش قازما آنیتلاری "خالدی" آدیله باشلاناردی و شاهلار اوندان یاردیم و غلبه دیلمیشلر. اورارتو آلاهالارینین عبادتگاهی وارایدی و "خالدی"نین عبادتگاهی "موساسیر" شهرینده ایدی. □ □ □

□ اورارتولارین دیلی

اورارتولارین دیلی، اوللر اشاره ائتدیگیمیز کیمی، التصاقی اولموشدور، نثجه کی، اورارتولارین اؤزلری آسیانی خلقلردن اولموشلار. تاریخچیلرین فیکرینجه اورارتولارین دیلی یاشادیقلاری اراضیده اولموش "هورری" خلقلینین دیلیله لئکسیک و قایدا جهتدن یاخین ایمیش. بو ایکی خلق، عالیملرین گؤستردیگینه اساساً م.ق. III مین ایللیکده عینی بیر دیلین ایکی لهجه سینده دانیشارمیشلار کی، شبهه سیز او زامانکی اورتا آسیا دیلینه، یادا سومئر، ایلام و هیت دیلینه یاخین ایمیش. سونرالار زامان کئچدیکجه بو ایکی لهجه ایکی مستقل دیله چئوریلیمیشدیر.

استقلاللارینی الدن وئریب، آریالار و آسوریلرین فشارینا معروض قالان اورارتولارین معین حیصه سی حاکم خلق داخلینده تدریجیه حل اولموشدورسادا، بیر قسمی زاقروس داغلارینی آشاراق، تدریجیه شرقه، سویداهلارینین یانینا، مانالیلارین اولکه سینه گلیب اونلار قاریشمیشلار. بوناگؤره ده دوقتور محمد جواد مشکورون فیکرینجه شاید بوگونکو آذربایجان دیلینده، تحقیقات اولونسا، اورارتو دیلی قالیقلا رینا راست گلیمک اولسون. لاکین بونودا یاددا ساخلماق لازیمدیر کی، ماننا و اورارتو خلقلرینین دیللری کؤک اعتباریه بیر، یعنی التصاقی، اورتا آسیادان گلیمه سینی نظره آلاق، قطعی شکیلده دئمک اولارکی، اورارتولارین بوگونکو آذری دیلینده قالیقلا ری، اولموش و قالمیش اولسا، چوخ آز و نادیر اولموشدور، چونکی ادبی آذری دیلینین فورمالاشماسیندا، سونرا گؤره جه گیمیز کیمی، بو تاریخدن سونرا اورتا آسیادان گلن ائللرین رولو اهمیتلی و اساسی اولموشدور. □ □ □

□ اورارتولارین خطّی

اورارتولار اوللر معین هیئروقلیفدن استفاده ائتمیشلر، لاکین سونرالار م.ق. ۹ - نجو یوزایللیکدن باشلایاراق، بناسی سومئرلرله قویولموش میخی خطیندن استفاده ائدیپ، اونو ساده لشدیریپ، اؤز دیللرینین فونتتیک، سس قورولوشونا اویغونلاشدیرمیش و خصوصی میخی الیفبا یارادیپ، بوتون آبیده لرینی او الیفبادا یاراتمیشلار. اورارتو دیلی و میخی الیفبادان اولان قدیم داش یازما لؤوحه م.ق. دوققوزونجو یوزایللیگین سونلارینا عاید دیر و اوندان قاباغا عاید کتیبه لر آسوری دیلینده دیر. □ □ □

□ اورارتولار و آذربایجان

یوخاریدا دئییلنلردن نتیجه چیخارداراق دئمک اولار کی، م.ق. دوققوزونجو یوز ایللیکده

اورارتو حکومتینین یارانیدیغی زامانلاردان بو حکومت زاقروس داغلارینین شرقی اولان ماننا حکومتی تورپاقلارینا، بو گونکو جنوبی آذربایجان تورپاقلارینا باسقیملار ائدیپ بعضی یئرلرینی معین زامان اؤز حاکمیتی آلتیندا ساخلامیشدیر. بو تجاوزلری بئله خلاصه ائتمک اولار:

اورارتو حکومتی م.ق. دوققوزونجو عصرده میلیتاریست آسوری حکومتیله دؤیوشلرده یارانمیش و هر ایکی حکومتین آرادان گئتمه سینه قدر بو دؤیوشلر دوام ائتمیشدیر.

۱ - اورارتو حکومتی تقریباً م.ق. دوققوزونجو عصرین سونلاری و سگگیزینجی یوزایللیگین اوللریندن اورموگؤلونون شمالی حیصه سینی - بو گونکو گونئی ماحالینی توتموشدور. بو گونکو گونئی او زامانکی "سانقی بوتو" ایالتی اوستونده ایدی. صوفیاندان سالماسا قدر اوزانان بو ماحال هم داغلیق، همده دوزنلیک بیر منطقه دیر. بو حاصل خیز منطقه ده بو گونه قدر هئچ بیر علمی تدقیقات ایشی آپاریلمامیشدیر. بعضی یئر آدلاریندان گومان ائتمک اولارکی، بو منطقه ده معین تاریخی، او جمله دن اورارتو دؤورو آبیده سی اولمالیدیر. مثال اوچون ماحالین شمالی، داغلیق قسمتینده، شبسترین چایی آخارقاسیندا اولان "سداوستو" و منطقه نین باشا - باشیندا اولان بیر نئچه "کول تپه سی" نی گؤستریمک اولار.

۲ - اورموگؤلونون جنوب غربینده "کله شین" و شرقینده "داش تپه" ده تاپیلیمیش داش قازما آیتلاری اورارتو شاهلی "مئنوا"نین آتاسی "ایشپوینی" [شاهلیغی ۸۱۰ - ۸۲۵ م.ق.] یه عاید دیر. دئمک م.ق. دوققوزونجو یوزایللیگین سونلاریندا اورارتو شاهلی اورموگؤلونون جنوب غربی، جنوب و جنوب شرقینه اوردو چکمیش و بو زامانلاردان بو یئرلر اوغروندا آسوریلرله اورارتولار آراسیندا دؤیوش گئتمیشدیر.

داها سونرا "ایشپوینی"نین اوغلو "مئنوا" [شاهلیغی ۷۸۶ - ۸۱۰ م.ق.] ماننلارین همین بو یئرلرینه اوردو چکمیش و میاندوآب یاخینلاریندا یئرلشن "داش تپه" کندینده داش بیر لؤوحه قازدیرمیشدیر کی، بو گونده قالماقدادیر. بو لؤوحه گویا اورارتولارلا ماننلارین سرحد دینده ایمیش. ۳ - [آرقیشتی] [شاهلیغی ۷۶۰ - ۷۸۶ م.ق.] و [ساردوری] [شاهلیغی ۷۳۰ - ۷۶۰ م.ق.] دؤورو اورارتو حکومتی گوجلو ایدی، هم آسوریلرله دؤیوشموش، همده دفعه لرله ماننا تورپاقلارینا اوردو چکمیش و بورالاردا چوخلو حربی قالالار تیکدیرمیشدیر. یوخاریدا گؤستریدیگیمیز قاراداغداکی "سقین دیل" لؤوحه سی [ساردوری طرفیندن قازدیریلیمیشدیر. [ساردوری زامانی آسوریلر غلبه چالیب، باش کند "توشپا"نی محاصره ائتدیلر، لاکین آلابیلمه دیلر، آنجاق بو حادثه اورارتو حکومتینی ضعیفلتدی.

۴ - [روسا] [شاهلیغی ۷۱۳ - ۷۳۰ م.ق.] ویرانه لیکلری مرمت ائله دی. بو زامان ماننا حکومتینده شورش اولوب، شاه "آزا" اولدورولور و اوغلو "اوللوسونو" بیرینجی روسانین حمایه سیله شاه اولور. روسانین تدبیری ایله ماننا و بیرسیرا اوزامانکی آذربایجان شاهلاری، امیرلری آسوریلر علیهینه نظامی اتفاق باغلاییرلار. [سارقون بو اتفاق علیهینه اوردو چکیر و م.ق. ۷۱۴ - نجی ایلده اتفاق

باغلایانلاری مغلوب ائدیپ، ماننانی توتور و گوئی یولیله بو گونکو سالماسا و اورادان زاقروس داغلارینی آشیب "موساسیر" شهرینی توتوب ویران ائدهرک تالاییر. | روسا اوزونو اولدورور. اورارتو حکومتی جدی شکیلده ضعیفله ییر و بوندان سونرا داها آسوریلرله دؤیوشه گیره بیلیمیر. بو زامان شمالدان "کیمثر" ائلری اوراراتویا هجوم ائدیپ بو دؤولتی تامامیله ضعیفله دیرلر.

۵ - بونا باخمایارق اورارتو شاهی "II آرقیشتی" [شاهلیغی ۶۸۵ - ۷۱۳ م.ق.] نین یازدیردیغی ساراب یاخینلارینداکی "رازلیق" و "نشتبان" لؤوحه لری، هابئله ایکینجی روسای [شاهلیغی ۶۴۵ - ۶۸۵ م.ق.] ین امریله قره ضیالددینین یاخینلیغینداکی اورارتو لؤوحه سی گوستریر کی، اورارتو حکومتی، کیمثرلر و آسوریلر طرفیندن تامامیله ضعیفله سه ده، هله ده آذربایجانین معین تورپاقلارینی الینده ساخلاییر و اورالارا اوردو چکیدری.

۶ - اورارتو حکومتی "II آرقیشتی" دن سونرا یوز ایل داها دوام ائتدی و نهایت آسوری حکومتینین آرادان آپاریلدیغیندان سونرا م.ق. ۵۸۵ - نجی ایل و یا اوندان آزاجیق اول آرادان گئتدی. بو زامانلاردان باشلا یارق بو یئرلره تازا گلیمیش بیر سیرا آریایی ائلر - کوردلر و ارمنیلرین اولو بابالاری - تدریجله قوه تله نیر و اساس قوه یه چئوریلمه گه باشلایرلار. اورارتولارین اؤنملی حیصه سی تدریجله کوردلر و ارمنیلر داخیلینده حل اولور، لاکین معین قسمتلی تدریجله زاقروس داغلارینی آشاراق، ماننایا گئدیپ اونلارا قاریشیرلار. اورارتو حکومتینین اراضیسی اولموش بوتورپاقلار ارمنیستان آدلانماغا باشلاییر. ارمنیلر بیر نچه عصر آرتماق و فورمالاشماقدا ایدیلر، تا اینکی ایلک دفعه اولارق م.ق. II یوز ایللیکده ارمنی حکومتی یارادیرلار. کورد خلقینه گلدیکه ایه م.ق. دوردونجو یوزایللیکده تاریخده اونلارین آدینا راست گلیریک.

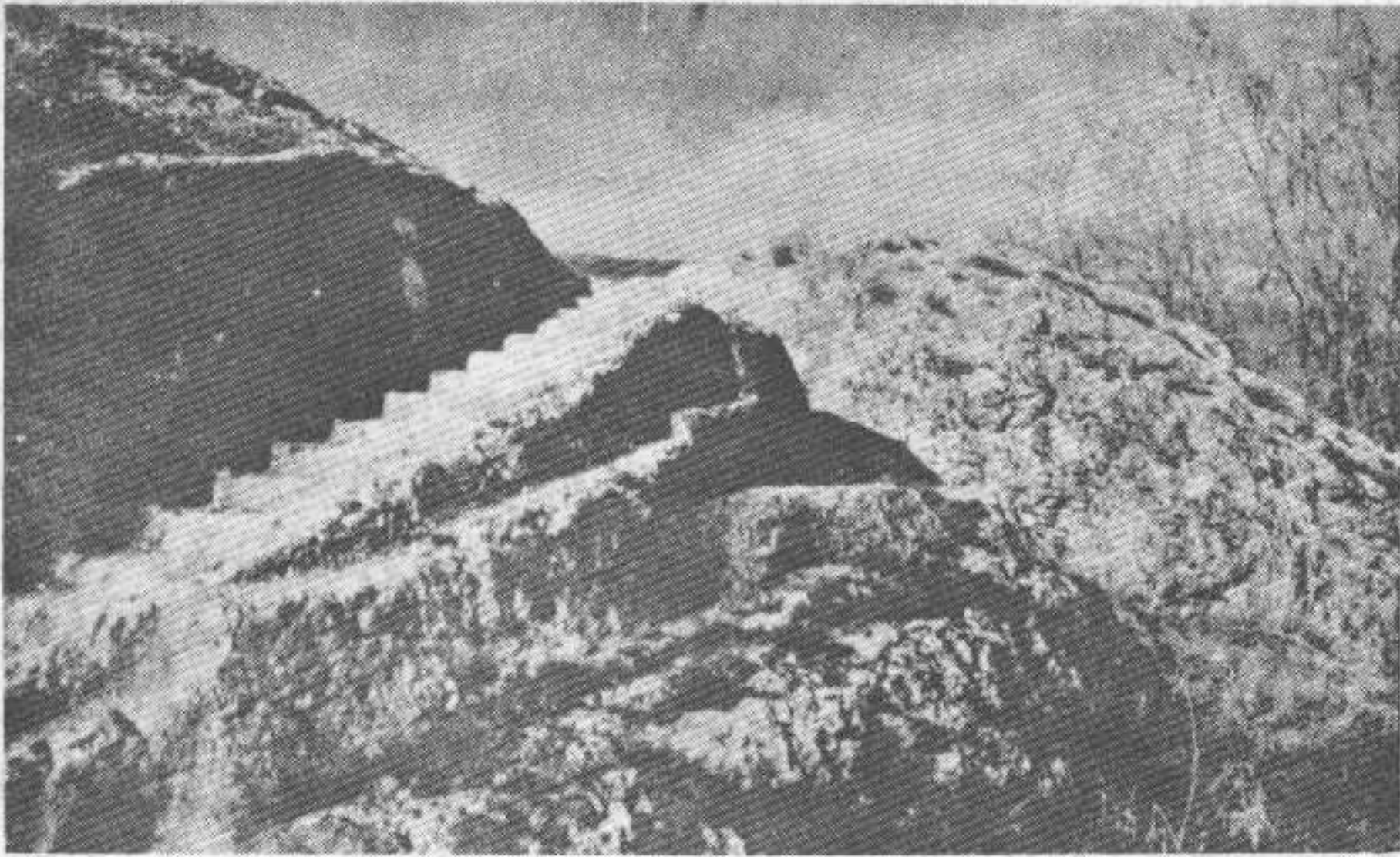
اورارتو حکومتی ارثی شاهلیق سولاله سی واسطه سیله اداره اولوردو، لاکین ولایت و ایالتلرین یئرلی شاهلاری و امیرلری، مرکز اطاعت ائتمک شرطیله، اؤز حاکمیتلرینه ادامه وئره دیلر. بو یئرلی نسبی استقلال و مختارلیق قدیم اورتا آسیادان گلن خلقلردن قالمیش بیر اجتماعی اداره اوصولوایدی و بیز بو باره ده یئرینده دانشمیش و یئنه ده دانشا جاییق. اورارتولارین ماننایا آردیجیل هجوملاری زامانلاری ماننا اهالیسی ایله نجه داورانمالارینا نمونه اولارق "II آرقیشتی" نین کتیه سیندن بیر قسمتی نقل ائدیریک:

آرقیشتی دئیر: ... ماننا اولکه سی گلدی (هجوم ائتدی) من دفع ائدیم، قالانی من فتح ائدیم، اولکه نی من ویران ائدیم، شهرلری من اودلادیم. ۳۲۷۰ نفر آدمی من اولدوردوم، قالانینی اسیر آپاردیم. ۱۷۰ آت، ۶۲ ده وه، ۲۴۱۱ اوزون بوینوزلو حیوان و ۶۱۴۰ کیچیک بوینوزلو حیوان غنیمت آپاردیم. آرقیشتی دئیر: "خالدی" آلاهین سایه سینده من بو شجاعتی بیر ایل مدتینده گوستریم.^۱

□ آارات: بوگون ارمنیستان جمهوریتی و ترکیه آراسیندا یئرله‌شن، قدیم زامانلاردان "ماسیس" و تورکلر طرفیندن "آغری داغی" آدلانمیش اوجا داغ نه اوچون ارمنیلر طرفیندن آارات آدلانیر؟ آریا نژادیندان اولان ارمنیلر بوگون وطنلری اولان اراضیه گلمه‌دن اول او تورپاقلاردا تورانلی، التصاقی دیللی "اورارتو = اورارتی = اورارزو" خلقی یاشایاردی کی، یوخاریدا گوردوگوموزکیمی، ارمنیلرین گلمه‌سیندن اول او یئرلرده قدرتلی دؤولت قورموشدولار. ارمنیلر اوللر بو حکومتی اوزلرینین ایلک حکومتی حساب ائدر، اونون آدینی آغری داغینا وئره‌رک ابدیلشدیرمک و اورارتولاری اوزلرینه باغلاماق ایسته‌میشلر. لاکین سونرالار اورارتولارین التصاقی دیللی اولدوقلاری علمی جهتدن تام یقین اولاندان سونرا، ارمنیلر اوزلرینی اورارتولارا باغلاماقدان کئچدیلر، آنجاق آغری داغینی "آارات" آدلاندیرماغا دوام ائدیرلر، حالبوکی، آغری (ماسیس) داغینین "آارات" آدلانماسینا هئچ بیر علمی اساس و مأخذ یوخدور. اعتمادالسلطنه اوزونون "تطبیق لغات جغرافیائی" اثرینده، جغرافی عالیمی "کیپرت" ین بو باره‌ده فیکرینی نقل ائده‌رک یازمیشدیر: "آارات: او، منطقه‌نین قدیم آدیدر کی، آراس چایی اورادان آخاردی، سونرالار ایران، روس و عثمانی دؤولتلری سرحدینده یئرله‌شن و تورکلر طرفیندن "آغری داغی" آدلانان "ماسیس داغی" بو آدلا آدلانندی. بویوک جغرافی اوستادی "کیپرت" دئییر کی، بو داغین بو آدلا آدلانماسی تحقیقات و منبع اساسیندا اولمامیشدیر. هر حالدا تورانلی طایفا اولموش "اورارتی" یا "اورارزو" طایفاسینین بو منطقه‌ده حاکمیت ائتدیگی اوچون، بو داغا، بو طایفایا منسوب ائدیلرک، آارات دئمیشلر.^۱

□ سرده‌ری: اورارتو و آذربایجان "مسئله‌سیله ایلگیلی بیر واقعیتی ده گؤستریمک لازیمدیر، اودا چاغداش آذربایجانین بعضی یئر و شهر آدلارینین هامان اورارتولار زامانی و اونلارین شاهلاری طرفیندن یارانماسینا قیسا اشاره ائتمکدن عبارتدیر.

یوخاریدا گوردوک کی، اورارتو شاهلارینین اوچو "ساردوری - Sardori" آدلانمیش و اونلارین هراوچو، خصوصیه ایکینجی ساردوری [شاهلیغی م.ق. ۷۳۰ - ۷۶۰ یا ۷۳۳ - ۷۵۳] ماننا تورپاقلارینا اوردو چکمیش و بورادا چوخلو حربی قالالار تیکدیرمیشدیر. بو حربی قالالارین بیر، شبهه‌سیز، بوگونکو سالماسین یاخین لیغیندا یئرلشمیش "اولخو" شهرینین مدافعه قالاسی "ساردوری خوردا - Sardurixurda" اولموشدور. بو اوچ اورارتو شاهی "ساردوری" نین بیر طرفیندن ماننا اراضیسینده تیکلمیش حربی قالالاردان بیر ده، فیکریمیزجه، "تامراکیس" (بوگونکو تبریز) کیمی اهمیتلی مرکزی جنوب طرفدن قوروماق اوچون، سهندین غرب اتکلرینده تیکلمیش یئنه‌ده حربی قالا اولموشدور کی، اونو تیکدیرن شاه "ساردوری" نین آدیله آدلانمیش و زامان کئچدیکجه بوگونکو "سرده‌ری" شکلینه دوشموشدور. فارس تاریخ‌چیلرینین بعضیسی ده بو حقیقه‌ده اعتراف ائتمیشدیر.

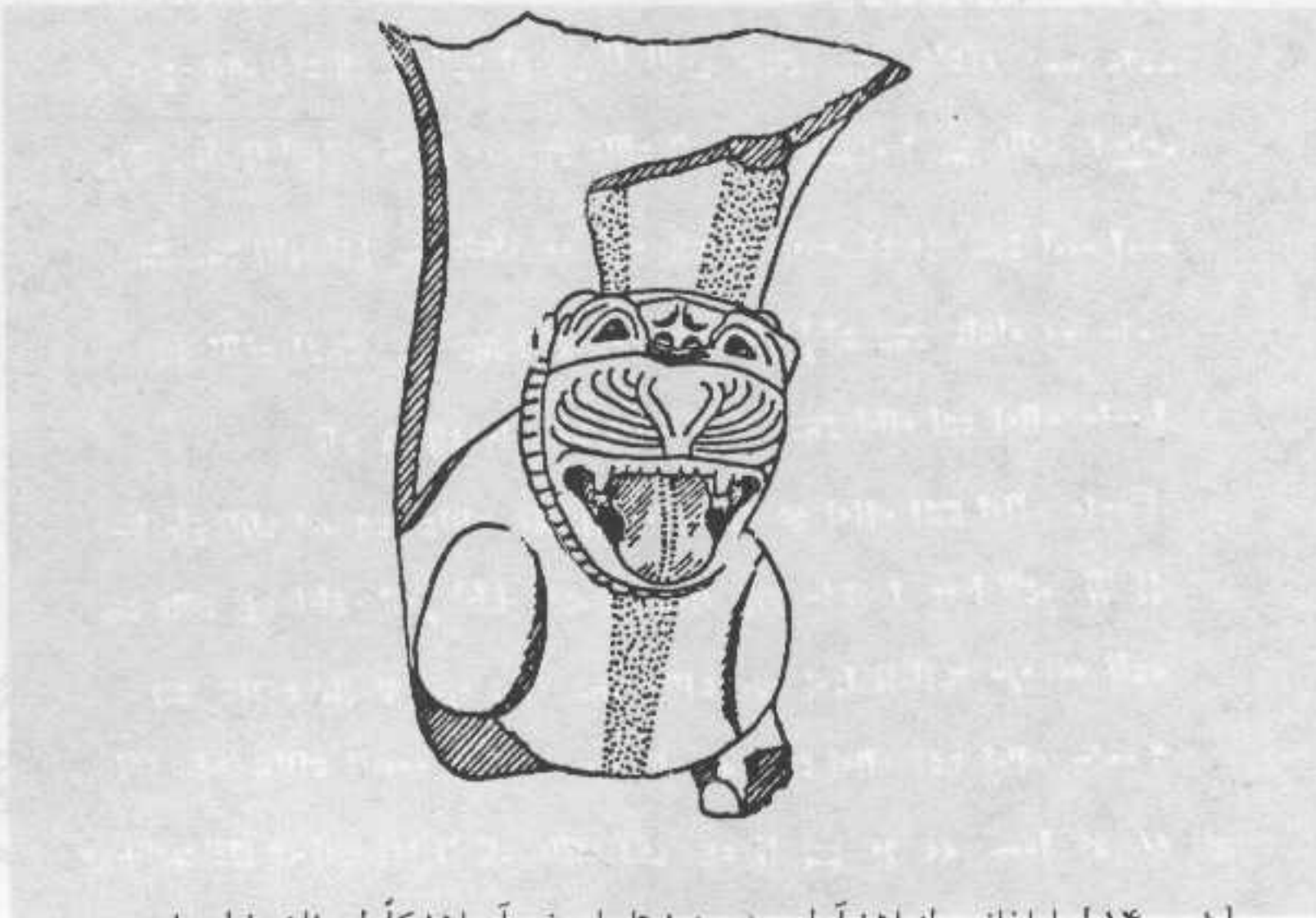
[ش - ۸] ماکی یاخینلیغیندا بیر اورارتو قالاسینین داش پیلله کانی

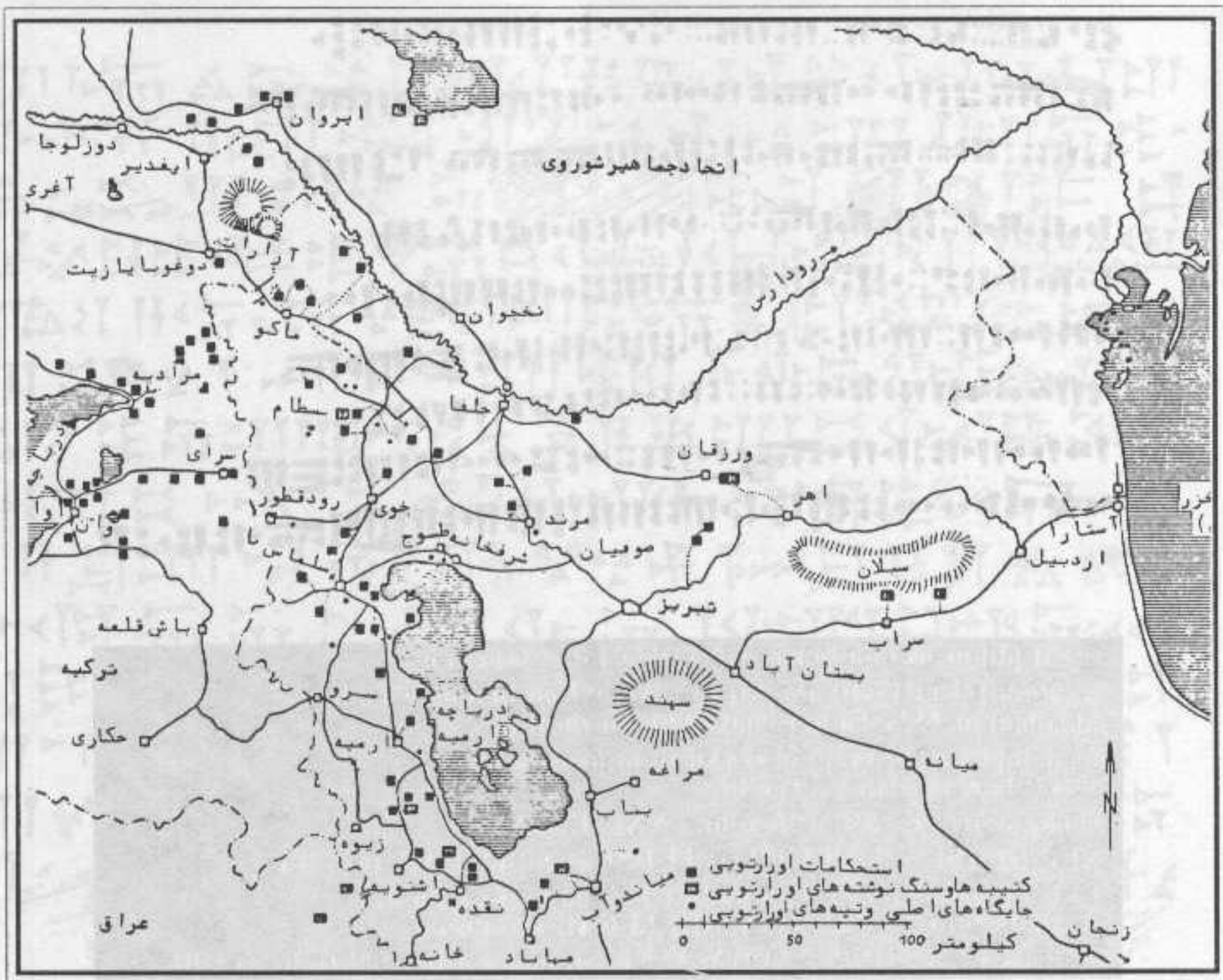
[ش - ۹] بسطامدا اورارتو لؤوحه سینین متنی

[ش - ۱۰] بسطامدان تاپیلیمیش ساخسی قابلار

[ش - ۱۴] ماراغانین لئیلان آدلی یئریندن تاپیلیمیش آسلان کله‌لی ناخیشلی شنی

[ش - ۱۵] جنوبی آذربایجاندا اورارتو قالالاری، شهرلری و اثرلرینین خریطه‌سی

اش - ۱۶ | زنوه دن تاپلمیش قیزل کمر بندین ناخیشلاریندان

اش - ۱۷ | موساسیر شهری و عبادتگاهی (بیر آسوری قاباری ناخیشیندان)

۸- آسوری ایمپېراتورلوغو

آسوری ایمپېراتورلوغو میلاددان قباقي II مین ایللیگین سونلاری و I مین ایللیگین ایلک عصرلرینده یاخین شرق منطقه سینین ان غدار حربی - نظامی دؤولتی اولموشدور. آسوری حاکمیتینین سون عصرلری آریالارین منطقه میزه گلمه سی ایللرینه تصادف ائتمیشدیر. بونا گۆرده اوندان بورادا، منطقه میزده ایلک اینسانلار، جمعیتلر، میللتلر، دؤولتلر و مدنیتلر بؤلومونده دانیشماق آرتیقدير، لاکین نظره آلاق کی، اونلارین بیر خلق کیمی فورمالاشماسی، حکومت قورماسی و حکومتلرینین ایلک عصرلری آریالارین منطقه میزه گلمه سیندن اول باش وئرمیشدیر. بونا گۆرده بو بؤلومون سونوندا، همین وضعیتده اولموش اورارتولار کیمی، آسوریلرین ده حاکمیتلرینین خلاصه سیله تانیش اولماق فایدالی اولار.

آسوریلر سامیلردن اولموش و سومئر - اککد حاکمیتی دؤورو بابیل شهری و اونون اطرافیندا یاشامیشلار. آسوریلر م.ق. III مین ایللیگین سونلاریندا ظلمون چوخلوغوندا بابللی ترک ائده رک، شمالغربه گئدیپ، اورادا فرات - دجله چایلاری آخارقاسینین اورتالارینداکی داغلیق منطقه لرده، بوگونکو موصل شهری طرفلرینده یئرله شیب "آسوری" ادلی حکومت یاراتدیلار. آسوری آدی سامیلرین تاپیندیغی بیر آلاهین آدی ایدی.

آسوری حکومتینین باش کندی اوللر "آسور" شهری، سونرالار "کاله" شهری و نهایت "نئینوا" - nineveh شهری ایدی. بو سون شهرین خارابالاری بوگونکو موصلین شمالیندادیر.

آسوریلر اوللر بابیله تابع ایدی لر. اونلارین مستقل اولما تاریخی دقیق معلوم دئییلدیر. هر حالدا بو ایش م.ق. ۱۸ - ۱۷ - نجی عصرلر فاصله سینده اولموشدور. آسوریلر اوللر اکینچی بیر خلق ایدی، لاکین سونرالار غارت و تالانا عادت ائده رک، قدرتلی بیر حربی - نظامی دؤولت یاراتدیلار. اونلار کیچیک دؤولتلری مغلوب ائدیپ، تالار و اهالیسینی ایشلتمک اوچون نئینوا یا آپارادیلار. بونا گۆرده

اونلار يىن دۇولت قورولوشو و قانونلارى، بابىلدىن فرقلى اولاراق، غارت، زور و عدالتسىزلىگە اساسلانيدى. بابىلدە حاكمىت سياسى و دىنى رهبر اولان "پاتىسى" نىن يىندە اولاردى، لاكىن آسورىلردە حاكمىت آزاد و تالانچى اكىنچىلرە اساسلاناردى. آسورىلر يىن اوردوسو او دۇورون ان قدرتلى، رحمسىز و قان تۇكن اوردوسوايدى. بو رحمسىزلىك آسورىلر يىن هم دىنى عقىدەلرى، همەدە آزلىق لارىنىن نتيجهسى ايدى. اونلار بو واسطە ايله دشمنلرى و خلقلرى قورخوتماق ايستردىلر.

آسورى حكومتى تقريباً ۹۰۰ ايل دوام ائتدى. اونلار هر طرفدن تورپاقلار يىنى گئىشلىندىر دىلر و اوزامانكى آنادولودا مېن ايللىك "هيت" ايمپىراتورلر لوغونو آرادان آپاردىلار، فېنيقيە، فلسطين و مصرى اۇزلرىنە تابع ائتدىلر، لوللوبي و قوتتى خلقلرىنى بىر مەدت اۇزلرىنە خراج وئرن حالدا ساخلادىلار و ايران كويرىنە قدر ايرەلى لەدىلر. آسورىلر فارسىلارنى اۇزلرىنە تابع حالدا ساخلادىلار، ايلاملارى ايسە ائله آرادان آپاردىلاركى، بىر داها تارىخ صحنەسىندە آياغا قالخا بىلمەدىلر. نھايت بو حربى مىلىتارىست دۇولت ماددار و اونلار يىن رهبرى "كياكسار" طرفىندىن آرادان آپارىلدى و بىر داها آسورى مىللىتى آياغا دوروب دۇولت تشكىل ائدە بىلمەمىشدىر.

آسورىلر يىن دىلى سامى و خطى مىخى ايدى. آسورىلر حادثەلرى ساخسىدا يازار بو ساخسى لۇوحەلرى كىتابخانالاردا ساخلاردىلار. بو كىتابخانالار يىن بعضىسى يئر آلتىندا قالمىش و ايندى چىخارىلاراق قديم تارىخى ايشىقلاندىرىر. پارىس يىن "لوور" موزەسىندە مېنلرجه بو لۇوحەلردىن واردىر. آسورى شاھى "آسوربانيپال يىن" خصوصى كىتابخاناسى اولموشدوركى، "كۇيونجوک" آدلى يئردە تاپىلمىشدىر. آسورىلر شەرلرى و كىتېبەلرى اسىرلر يىن گوجوايله ياراداردىلار، بوناگۇرەدە معمارلىق و داش اوزەرىندە ايشلمك آسورىلردە چوخ اينكىشاف ائتمىشدى، داش قازمالارىندا اونلار طبيعت و حيوان ناخىشلار يىنى اولدوقجا طبيعى چكەردىلر. □ □ □

□ آسورى تارىخى اوچ دۇورەيە بۇلونور

قديم دۇور [م.ق. ۱۵۰۰ - ۹۰۰]

بو دۇورون اۇنملى شاھى "تىكلات پىلەسر" دىر. بو دۇوردىن باشلاياراق عربستان چۇللرىندىن ميدانا گلمىش "آرامى" خلقي بابىل و آسورى حكومتلرىنى فشار آلتىنا قويوموشدو. آرامىلر م.ق. ۱۱۰۰ - نجى ايلدە سورىە، دمشق، حلب شەرلرىنى توتاراق دنيز يولوايله تجارت ائدردىلر. آرامىلر يىن خصوصى خطى وارايدىكى، سونرالار منطقەدە مىخى خطىنىن يئرىنى توتدو. آرامىلر بىر مەدت آسورى حكومتىنە حاكم اولدولار.

□ اورتا دۇور [م.ق. ۷۴۵ - ۹۰۰]

بو دۇورەدە آسورى دۇولتى اولدوقجا گوجلوايدى و آرامىلرە غلبە چالدى و چوخلو يئرلرى توتدو. بو دۇورون اهمىتلى شاھى "آسور ناصىراپال" ايدىكى، اولدوقجا غدار، قان تۇكن و

رحیمسزایدی، اسیر اوشاقلاری، قوجالاری و اوغلان - قیزلاری اوددا یانديراردی. بو دؤورده بوگونکو شرقی ترکیه ده "اورارتو" و یا "وان" حکومتی آسیانی بیر خلق طرفیندن یارانندی و اونلارلا آسوریلر آراسیندا اوزون سورن محاربه لر باشلانندی، بو دؤورون سونلاریندان مختلف خلقلر طرفیندن آسوریلر علیهینه عصیانلار باشلاییر.

□ سون دؤور [م.ق. ۶۰۷ - ۷۴۵]

بو دؤورون بؤیوک شاهلاری بونلاردیر: ۱ - دوردونجو تیکلات پيله سر. بو شاه بابيله قوشون چکيب اورانی آلدی، اورارتو تورپاقلارینین بیر حیصه سینى آسوری یئرلرینه علاوه ائتدی. ۲ - II سارقون (شاهلیغی ۷۰۵ - ۷۲۲). بو شاه زامانینا قدر آسوری قوشونو آزاد اکینچیلردن یاراناردی، لاکین مالیاتدان معاف اولان روحانیلر بو ایشله مخالف ایدیلر. نهایت محاربه اسیرلرینی اکینچیلرین یئرینه قویدولار، روحانیلر یئنه ده ناراضی اولدولار. بو ایش شورشه سبب اولدو II سارقون دؤوروندن عسگرلرین چوخو آزاد اکینچیلر عوضینه مزدلو عسگرلر اولدو، بوايسه آسوری اوردوسونون جسارت و روحیه سینى پوزدو و اونو محو اولماغا دوغرو آپاردی، چونکی محاربه نین آغیر و قتلرینده عسگرلر قاچیردیلار. بو دؤورده ایلام - آسوری محاربه لری باشلاییر و آسوریلرین غلبه سیله قورتارییر. II سارقون اورارتو، قوتتی، لوللویی و داهادا شرق تورپاقلارینا اوردو چکدی. (آذربایجان تاریخینده گؤره جه ییک)

بو دؤورده اورتا آسیا و شمالدان منطقه میزه گلن نوؤبتی ائللر آخینی - کیمثرلر و اونلارین آردینجا "ایشغوزلار" و یا "ساکالارین" آخینی باشلاییر. کیمثرلر و ساکالارین گئیش هجومو یاخین شرق منطقه سینیه جدی تأثیر ائتدی. م.ق. ۶۱۲ - نجی ایلده آسوری حکومتی ماد شاهی "کیاکسار"ین واسطه سیله آرادان آپاریلدی. حدیندن آرتیق منطقه خلقلرینه ظلم ائتمیش سایجا آز اولان آسوری خلقی او تاریخدن بو گونه قدر بیر داهای تاریخ صحنه سینیه چیخا بیلمه میشلر.

آریالارین هله منطقه میز، ائله جه ده ایران فلاتینا گلدیکلری دؤوردن قابق م.ق. ۱۰۰۰ - ۴۰۰۰ - نجی ایللرده منطقه میزده کی ایلک اینسانلار، جمعیتلر، میللتلر، دؤولت و مدنیتلرین، آذربایجانلا علاقه دار اونلارین عمومی منظره سی، چوخ قیسا و ییغجام حالدا، بوندان عبارت ایدی.

قدیم آذربایجان تاریخینی یازماق اوچون بو مقدمه لازیم و ضروری ایدی، چونکی پهلویلر دؤورو چوخلو یازیچیلار، تاریخچیلر، عالیملر پهلویلر حکومتینین غلط سیاستیه حرکت ائده رک، تورک دیلینی آذربایجانا گلمه، بیگانه و یاد گؤسته ریب، اونون آرادان گئتمه سینى لازیم گؤستر میشلر و یا بو ایشین لزومونو جمعیتین تک دیللی لیگه دوغرو گئتمه سی کیمی اویدورما فیکیرله توجیه ائتمه گه چالیش میشلار. (بو باره ده آشاغیدا دانیشا جاییق). بو فیکیرلر نه تکجه بوتون حاکم دایره لرین ایلیگی و قانینا ایشله میشدیر، بلکه روشنفیکرلرین اساس حیصه سی و حتی تأسقله آذربایجانلی تورک روشنفیکرلرینین فیکیرلرینی بئله زهرله میشدیر. پهلویلر دؤورونده عالی مقاملارا چاتمیش،